

De val van een vicepremier

*"Ik wil niet 's ochtends voor de spiegel staan en tegen mezelf zeggen: ik ben de minister van ... en koninkrijksrelaties."*¹ (Thom de Graaf nadat is gebleken dat de gekozen burgemeester noch het nieuwe kiesstelsel er zal komen.)

D66 EN DEMOCRATISCHE VERNIEUWING

D66 – het blijkt al uit de naam van de partij – pleit als sinds haar oprichting voor radicale democratisering van politiek en samenleving. Toen de partij in 1966 werd opgericht, was ze eigenlijk een *one issue*-beweging, die pleitte voor staatsrechtelijke vernieuwingen zoals een nieuw kiesstelsel en een gekozen minister-president.² In de loop van de geschiedenis van D66 is een onlosmakelijke associatie met deze 'kroonjuwelen' ontstaan. Maar ondertussen heeft D66 zich ontwikkeld tot een breed georiënteerde sociaal-liberale partij. Van tijd tot tijd heeft D66 andere prioriteiten gesteld, afhankelijk van de vraag of de eigen democratiseringsvoorstellen politiek haalbaar waren en de vraag of andere maatschappelijke ontwikkelingen op dat moment om meer aandacht vroegen. Zo zette Jan Terlouw als partijleider van D66 thema's als milieu en technologische innovatie hoog op de agenda van D66. Over democratisering werd in de jaren van zijn partijleiderschap (1973-1982) weinig vernomen. Onder leiding van Hans van Mierlo kwam het thema in de jaren tachtig weer prominent op de agenda, maar D66 profileerde zich in die tijd ook als pleitbezorger van een duurzaam milieubeleid en de democraten speelden in die jaren een voortrekkersrol op het terrein van ethische vraagstukken als euthanasie, abortus en (later) het homohuwelijk. In 1986 werd naast de oorspronkelijke staatsrechtelijke voorstellen ook de invoering van het referendum in het verkiezingsprogramma van de partij opgenomen (oorspronkelijk was D66 helemaal geen voorstander van referenda). In de verkiezingscampagnes van 2002 en 2003 waren investeringen in de kenniseconomie en het onderwijs de belangrijkste speerpunten van D66. En de hervormingen in de sociale zekerheid en de gezondheidszorg die het kabinet-

Balkenende II uitvoert, stonden al jaren in het D66-programma. Náást investeringen in een 'nieuwe overheid' door democratische hervormingen en deregulering, want de wens om de bestuurlijke structuren te vernieuwen, is altijd deel blijven uitmaken van het D66-gedachtengoed. Democratisering zit D66 in de genen.

Maar de democratiseringsagenda van D66 is veel breder dan louter staatsrechtelijke hervormingen. Het gaat D66 niet alleen om een gekozen burgemeester en een ander kiesstelsel, D66 wil burgers meer betrekken bij de politieke besluitvorming, meer mogelijkheden tot inspraak geven en mensen zelf keuzen laten maken. Of zoals Thom de Graaf het verwoordt: "Ik zie het als mijn belangrijkste taak de verbinding tussen mensen en de overheid te verbeteren. Dan heb ik het niet alleen over concrete zaken als een gekozen burgemeester of een nieuw kiesstelsel, maar vooral ook over de manier waarop de overheid zichzelf opstelt en organiseert en mensen aanspreekt op hun individuele verantwoordelijkheid."³ Democratisering is voor D66 ook geen doel op zich, maar een middel om de samenleving anders (beter) te organiseren. Daarvoor zijn zowel cultuur- als structuurveranderingen nodig. Die moeten ervoor zorgen dat het openbaar bestuur in Nederland effectiever, efficiënter en transparanter wordt en dat organisatie van de overheid dienstbaar wordt gemaakt aan het oplossen van hedendaagse problemen. Maar dat democratisering een middel is en geen doel, leggen de democraten vaak slecht uit. Als D66'ers het over democratische vernieuwing hebben, gaat het vaak over de gekozen burgemeester of het referendum, waardoor het beeld is gecreëerd dat deze staatsrechtelijke vernieuwingen voor D66 een doel op zich zijn. Maar de essentie van de democratiseringsagenda van D66 is in wezen niet veranderd ten opzichte van het moment dat de partij werd opgericht: vernieuwingen zijn noodzakelijk om bestuurlijk Nederland beter te laten aansluiten op de problemen die zich in de veranderende samenleving voordoen. Het veranderen van de bestuurlijke structuren in Nederland is dus allesbehalve een 'speeltje' uit de jaren zestig. De essentie van de democratiseringsvoorstellen van D66 is de diepe overtuiging bij de democraten, dat macht niet van bovenaf opgelegd hoort te worden, maar van onderaf gelegitimeerd dient te worden en nooit vanzelfsprekend mag zijn.

Machiavelli zei al: "niets is zo moeilijk als het realiseren van vernieuwing, omdat velen hun belangen aan het bestaande hebben verbonden." De afgelopen halve eeuw is niemand erin geslaagd echte hervormingen in de bestuursstructuur van Nederland door te voeren. Ook D66 loopt als grootste pleitbezorger van democratisering telkens vast op weerbaarheid van de gevestigde belangen. Op aandringen van D66 wordt in 1970 de commissie-Cals-Donner ingesteld. De aanbevelingen van de commissie worden het jaar daarna door het confessioneel-liberale kabinet verworpen. Ook een initiatiefwet van PvdA, D66 en PPR dat de invoering

van een districtenstelsel regelt, wordt door een Kamermeerderheid van confessionelen en liberalen verworpen. Begin jaren tachtig buigt de commissie-Biesheuvel zich over de staatkundige vernieuwing. De commissie adviseert om het proces van de kabinetsformatie te wijzigen en het referendum in te voeren, maar de regering neemt de adviezen niet over. In 1989 wordt na een motie van Hans van Mierlo de commissie-Deetman ingesteld. De commissie-Deetman is kritisch over de relatie kiezergekozene en over het functioneren van overheid en parlement. Pas in december 1993 wordt het debat over het rapport van de commissie-Deetman afgerond. Twee aanvullende rapporten hebben dan inmiddels het levenslicht gezien: het rapport-Van Thijn over de gekozen burgemeester (advies: niet doen) en het rapport-De Koning over invoering van het districtenstelsel (advies: niet doen). Bij de formatie van het eerste paarse kabinet in 1994 wordt op aandringen van D66 de invoering van het referendum in het regeerakkoord opgenomen. Voor het eerst in de geschiedenis dient het kabinet ook daadwerkelijk een wetsvoorstel in bij de Tweede Kamer. Maar nadat de Tweede Kamer met de invoering van het referendum heeft ingestemd, wordt het wetsvoorstel in 1999 in de Eerste Kamer door VVD-senator Hans Wiegel geblokkeerd.

Met de vorming van het kabinet-Balkenende II krijgen de democratische idealen van D66 een nieuwe kans. In het regeerakkoord van het kabinet worden afspraken gemaakt over de invoering van de rechtstreeks gekozen burgemeester en vernieuwing van het kiesstelsel. Naast de sociaaleconomische vernieuwingsagenda van het kabinet behoort de realisatie van deze twee staatsrechtelijke hervormingen tot de belangrijkste onderwerpen voor D66. Bij de formatie van het kabinet is een speciaal ministerschap voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties gecreëerd en anders dan in het eerste paarse kabinet leveren de democraten deze keer ook zelf de minister op deze portefeuille, in de persoon van vicepremier Thom de Graaf. Aan hem de taak om de democratische vernieuwing vorm te geven. De Graaf: "Democratie is kwetsbaar", zegt De Graaf over die taak, "net als de fysieke infrastructuur van het land. En zoals het verstandig is die te onderhouden en op z'n tijd te vernieuwen, zo moet je ook het democratisch stelsel onderhouden. Anders past het op een gegeven moment niet meer goed in onze samenleving. Maar het democratisch systeem is gebleven zoals het was en is steeds verder geërodeerd."⁴ De woorden van De Graaf zijn een echo van die van Hans van Mierlo, in wiens traditie De Graaf staat. Op basis van de afspraken in het regeerakkoord lijkt realisatie van de idealen van Van Mierlo dichterbij dan ooit. De verwachtingen zijn hooggespannen – maar het wordt een nachtmerrie.

GEKOZEN BURGEMEESTER

Minister De Graaf gaat vanaf het begin van de kabinetsperiode voortvarend te werk. Al in het najaar van 2003 presenteert de D66'er een hoofdlijnennotitie, waarin wordt aangegeven hoe de burgemeester in de toekomst zal worden gekozen en wat zijn positie in het lokale politieke bestel zal zijn. De positie van de burgemeester wordt versterkt in de zin dat hij of zij een eigen kiezersmandaat krijgt en zelf wethouders mag voordragen. Tegelijkertijd wil De Graaf een soort machtsevenwicht creëren: de gekozen gemeenteraad en de gekozen burgemeester kunnen elkaar niet wegsturen. Wat De Graaf betreft zullen bij de gemeenteraadsverkiezingen in 2006 tegelijkertijd alle burgemeesters in Nederland gekozen worden. Op 26 september 2003 gaat de ministerraad akkoord met de hoofdlijnennotitie van De Graaf. Hoewel het wetsvoorstel nog moet worden geschreven (De Graaf wil dit graag voor de zomer van 2004 gereed hebben) en de notitie 'maar' een hoofdlijnennotitie is, ontketenen de plannen van de D66-minister veel krachten in bestuurlijk Nederland. Binnen de grote gevestigde partijen CDA, VVD en PvdA beginnen de 'eigen' burgemeesters zich direct te roeren. Al meteen na de publicatie reageert het Nederlands Genootschap van Burgemeesters negatief op het voorstel van De Graaf: "Het is een krampachtige zoektocht van de minister naar mogelijkheden om de positie van de burgemeester te verbeteren. Maar bij echte conflicten met de gemeenteraad heeft de raad toch het laatste woord", aldus de belangenvereniging van burgemeesters.⁵ In november adviseert de Raad voor het openbaar bestuur (Rob) negatief over het plan van De Graaf. Zijn voorstel zou teveel hinken op twee gedachten: een eigen mandaat moet de positie van de burgemeester versterken, maar tegelijkertijd krijgt hij er geen bevoegdheden bij en blijft hij zijn positie binnen een collegiaal bestuur behouden.⁶ De Graaf ziet het juist als voordeel dat er een 'machtsevenwicht' komt tussen de gemeenteraad en de burgemeester. Maar critici zien het als een recept voor patstellingen. *NRC Handelsblad* schrijft: "Het voorstel van De Graaf is geen echte keuze voor een bepaald systeem, meer een 'van-alles-wat-systeem'." En er is "geen sprake van heldere, afgebakende bevoegdheden voor de burgemeester. Te vrezen valt dat er in de praktijk sprake zal zijn van een in bestuurlijk opzicht onmogelijk evenwicht."⁷

Tijdens haar partijcongres op 29 november 2003 verzet de VVD zich tegen het plan van De Graaf. De VVD realiseert zich dat de komst van de gekozen burgemeester is afgesproken in het Hoofdlijnenakkoord, maar de liberalen willen dat de burgemeester een sterke positie krijgt, met meer bevoegdheden dan nu het geval is.⁸ Voor de coalitiepartners is de wijze van kiezen niet het belangrijkste, maar de vraag hoe sterk de positie van de burgemeester wordt. De VVD ziet liever een systeem met een sterke bur-

gemeester, het CDA wil per se dat de gemeenteraad het hoogste gezag blijft. Dat wordt ook duidelijk als twee weken later, op 10 december 2003, overleg plaatsvindt tussen minister De Graaf en de Tweede Kamer. De invoering van de gekozen burgemeester kan weliswaar op steun van een meerderheid van de Kamer rekenen, maar over zowel de positie en bevoegdheden van de burgemeester als over de wijze waarop de gekozen burgemeester moet worden ingevoerd, lopen de meningen uiteen. Zozeer dat één van de regeringspartijen besluit buiten de coalitie om met een voorstel te komen. Tijdens het tweede debat over het plan van De Graaf, op 3 februari 2004, dient de coalitiefractie van het CDA samen met de oppositiefractie van de PvdA (die samen een Kamermeerderheid vormen) een motie in waarin de invoering van de gekozen burgemeester in één keer (in 2006) onmogelijk wordt gemaakt. CDA en PvdA eisen geleidelijke invoering tussen 2006 en 2010. Volgens de CDA-fractie is de motie niet in strijd met het Hoofdlijnenakkoord, waarin geen tijdpad voor de invoering is genoemd. "Vanaf maart 2006 zullen de eerste burgemeesters gekozen kunnen worden", aldus de CDA-fractie.⁹ Minister De Graaf houdt vooralsnog vast aan invoering in één keer, maar hij wordt door de motie wel gedwongen meerdere invoeringsvarianten voor te stellen.

Ondertussen komt de lobby tegen de invoering van de gekozen burgemeester goed op gang. Op 17 juni 2004 bieden ongeveer 1.800 zittende burgemeesters, wethouders en gemeenteraadsleden de Tweede Kamer een petitie aan, waarin ze zich tegen de plannen van minister De Graaf keren.¹⁰ Ook de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) keert zich tegen de invoering van de gekozen burgemeester in één keer in 2006. De Graaf realiseert zich dat hij concessies zal moeten doen. Tijdens een overleg met de VNG op 2 juni geeft hij aan bereid te zijn om de motie van CDA en PvdA uit te voeren en de gekozen burgemeester gefaseerd in te voeren.¹¹ Maar voor CDA en PvdA is deze concessie niet genoeg. De twee partijen vinden dat De Graaf onvoldoende rekening houdt met de belangen van de zittende burgemeesters, die in De Graaf's plannen met ontslag worden geconfronteerd. De twee partijen, die zich opwerpen als belangenbehartigers van de zittende bestuurders, willen voorzichtiger beginnen: een soort 'proef' waarbij een paar burgemeesters in 2006 worden gekozen.¹² Hiermee nemen de coalitiepartijen wel heel veel afstand van de afspraak in het regeerakkoord, waarin toch heel duidelijk staat dat er een wetsvoorstel zal worden ingediend "ter invoering van de door de bevolking rechtstreeks gekozen burgemeester".¹³

De Graaf had wel verwacht dat er kritiek zou komen: "Wie verandering wil, ontmoet weerstand. En als het gaat om structuren en instituties is Nederland een behoudend land. Kritiek heb ik ingecalculleerd. Ik schop immers een paar heilige huisjes omver." Inhoudelijk is D66-minister niet erg onder de indruk van de kritiek op zijn voorstel. "Ik vind de kritiek

inhoudelijk niet altijd even sterk. Merkwaardig aan de discussie over de gekozen burgemeester zijn de extremen. Sommigen vinden dat hij alles te zeggen moet krijgen, anderen vinden dat mijn voorstel veel te ver gaat.”¹⁴ Bij voorbaat is de situatie van De Graaf een heikele. De rechtstreeks gekozen burgemeester kan er alleen komen als de Tweede en de Eerste Kamer instemmen met een grondwetswijziging die al onder het tweede paarse kabinet is gestart. In dat wetsvoorstel (dat al in eerste termijn door de Tweede en Eerste Kamer is aanvaard) wordt de benoeming van de burgemeester door de Kroon uit de grondwet geschrapt. In november 2004 stemt een meerderheid van de Tweede Kamer in tweede termijn voor deze zogeheten ‘deconstitutionalisering’, de stemming in de senaat staat eind maart op de agenda.

NIEUW KIESSTELSEL

Terwijl minister De Graaf zijn plan voor invoering van de gekozen burgemeester verdedigt, presenteert hij zijn tweede grote project. Op 28 november 2003 gaat de ministerraad akkoord met de notitie ‘Naar een sterker parlement’, waarin De Graaf zijn ideeën voor een nieuw kiesstelsel uiteen zet. De Graaf wil Nederland indelen in twintig districten. De kiezer krijgt twee stemmen: één voor een partij en één voor een kandidaat. De zetels in de Tweede Kamer worden verdeeld naar rato van het aantal stemmen dat een partij heeft gekregen. De helft van de personen die deze zetels innemen worden regionaal gekozen. Het gaat om meervoudige districten (dat wil zeggen dat er afhankelijk van de grootte van het district meerdere volksvertegenwoordigers per district worden gekozen). Een gemengd kiesstelsel dus, waarbij de evenredige vertegenwoordiging wordt behouden, maar door het kiezen van kandidaten per district de band tussen kiezer en gekozene wordt versterkt.

Het gemengde kiesstelsel dat De Graaf voorstelt komt rechtstreeks uit het verkiezingsprogramma van D66.¹⁵ Een meerderheid van de partijen in de Tweede Kamer steunt het idee om de kiezer voortaan twee stemmen te geven: één voor een politieke partij en één voor een regionale vertegenwoordiger. Maar hoe de verhoudingen moeten liggen, daarover verschillen de meningen. En daarom brandt de discussie over de ‘notitie op hoofdlijnen’ meteen los. Nog voordat de Tweede Kamer is begonnen aan het debat over de plannen van De Graaf, neemt coalitiepartner VVD er al afstand van. Op het congres van de VVD, een dag nadat De Graaf zijn plannen bekend heeft gemaakt, noemt VVD-leider Van Aartsen het voorstel van De Graaf “halfslachtig” en “slecht doordacht”. De VVD wil meer districten en geen kiesdrempel.¹⁶ “Ieder kiesstelsel heeft z’n frustratie, geen enkel stelsel is perfect”, reageert De Graaf. “Een gemengd stelsel, deels landelijk en deels districtsgewijs, brengt echt het beste van bei-

de systemen samen.”¹⁷ Begin februari 2004 keert ook de Kiesraad zich tegen het voorstel van De Graaf. Het door de D66-minister voorgestelde systeem zou vooral nadelen hebben en “aanzienlijk gecompliceerder en ondoorzichtiger” zijn dan het bestaande systeem.¹⁸ Het negatieve advies van het belangrijkste adviesorgaan op het gebied van verkiezingen is een domper voor De Graaf. Maar de Kiesraad staat niet alleen in zijn kritiek: ook staatsrechtgeleerden, politicologen en bestuurskundigen hebben zo hun bedenkingen bij de voorstellen. In een hoorzitting in de Tweede Kamer leveren zij forse kritiek op het stelsel dat De Graaf wil invoeren.¹⁹

Begin april wijst de Tweede Kamer het plan van De Graaf af. Alleen de zes leden van de fractie van D66 steunen de minister. De rest van de Kamer is hopeloos verdeeld over de vraag of het kiesstelsel aan vernieuwing toe is. GroenLinks, LPF, SP, ChristenUnie en SGP willen helemaal geen veranderingen. CDA en PvdA voelen wel voor een nieuw systeem, maar het CDA wil een stelsel met dertig kiesdistricten in plaats van de twintig die De Graaf voorstelt, de PvdA wil er juist meer: 75. De VVD is intern verdeeld en weet nog helemaal niet wat ze wil. De partij acht zelfs een systeem met 150 kiesdistricten mogelijk. Minister De Graaf krijgt van de verdeelde Tweede Kamer de opdracht om meerdere varianten uit te werken. In antwoord hierop stuurt De Graaf twee weken later, op 19 april, een zeventien pagina's tellende brief naar de Tweede Kamer waarin hij de meeste wensen van de partijen in de Kamer afwijst en vasthoudt aan zijn eigen voorstel. De Graaf geeft alleen toe op het punt dat een regionale kandidaat ook op de landelijke lijst van zijn partij mag staan.²⁰ Een heel kleine concessie. De Graaf gaat dus de confrontatie met de Tweede Kamer aan. De kans op een breed draagvlak voor een nieuw kiesstelsel wordt daarmee kleiner. Dagblad *Trouw* schrijft in zijn commentaar: “Je kunt niet met politiek geweld een voorstel door de Kamer drukken dat slechts kan rekenen op de steun van de zes koppen tellende D66-fractie.”²¹

Tijdens het Kamerdebat over de brief op 20 april 2004 laat De Graaf weten dat hij alle opties heeft bekeken en vindt dat hij “een zo open en eerlijk mogelijke afweging gemaakt” heeft. Kortom: De Graaf houdt vol dat zijn eigen voorstellen de beste zijn.²² PvdA en VVD irriteren zich aan de houding van de minister. De VVD vindt het “arrogant” van De Graaf dat hij niet open staat voor alternatieven en alleen zijn eigen voorstel blijft verdedigen. “Regentesk”, zo typeert de PvdA de houding van de minister.²³ Ze waarschuwen De Graaf dat hij niet moet proberen zijn eigen voorstel erdoor te drukken. Het gaat immers wel om een belangrijk onderwerp, namelijk de representatieve democratie en dan is een breed politiek draagvlak wenselijk. De Graaf is op zijn beurt geïrriteerd over de houding van de Kamerfracties. Volgens hem proberen de andere partijen vooral hun eigen belangen veilig te stellen.²⁴ “De poort naar verandering

zit altijd aan de binnenkant op slot", zegt De Graaf in een interview in *NRC Handelsblad*. "Kamerleden dachten, en dat is mij ook gewoon gezegd: wat betekent dat straks voor mij? De macht verandert zichzelf nooit uit vrije wil. Maar bestuurlijke verandering betekent dat er posities moeten worden opgegeven."²⁵ Met andere woorden: de plannen van De Graaf stuiten op de gevestigde belangen van de partijen die hij nodig heeft om zijn plannen te realiseren. Bovendien weet De Graaf dat de tijd begint te dringen: in het regeerakkoord staat dat er deze kabinetsperiode een nieuw kiesstelsel zal worden ingevoerd, in welke vorm dan ook, en de enige randvoorwaarde die in het akkoord is opgeschreven is dat het nieuwe stelsel de band tussen kiezer en gekozen moet versterken. Om het hele wetgevingsproces inderdaad nog deze kabinetsperiode af te kunnen ronden, moet er wel voortgang zitten in het proces en De Graaf heeft dus haast.

Om te voorkomen dat de plannen voor een nieuw kiesstelsel zullen stranden, moet De Graaf uiteindelijk toch toegeven. Eind mei laat hij weten zijn plan te zullen aanpassen. In grote lijnen blijft het oorspronkelijke plan overeind, maar plaats van twintig meervoudige districten zullen er zestig enkelvoudige districten komen. Ook is De Graaf bereid om de dubbele kandidatuur (zowel op de regionale als de landelijke lijst) mogelijk te maken.²⁶ De strategie van De Graaf is duidelijk: met deze twee concessies hoopt hij de steun van het CDA en van oppositiepartij PvdA binnen te halen en zo een Kamermeerderheid voor zijn plannen te krijgen. Daarmee zet De Graaf coalitiepartner VVD onder druk. Zowel premier Balkenende als De Graaf zelf suggereert op 26 mei dat het kiesstelsel ook door CDA en D66 in samenwerking met oppositiepartij PvdA een meerderheid in het parlement zou kunnen krijgen.²⁷ Volgens De Graaf bieden de alternatieve voorstellen die CDA en PvdA aandragen aanknopingspunten om tot overeenstemming te komen, iets wat binnen de coalitie op dat moment niet mogelijk lijkt.

De VVD, die ziet hoe De Graaf het CDA en de PvdA tegemoet komt en vreest dat de minister zijn plan buiten de VVD om zal realiseren, kiest daarop voor de aanval. Fractievoorzitter Van Aartsen verklaart op televisie dat de wijze waarop de plannen voor een nieuw kiesstelsel nu vorm krijgen "een tikkende tijdbom onder het kabinet" vormen.²⁸ Van Aartsen pleit voor uitstel. Maar vicepremier Zalm, eveneens VVD, steunt Van Aartsen daarin niet: "Bij mijn weten is er geen nieuwe passage toegevoegd aan het regeerakkoord", reageert Zalm.²⁹ Daarop krabbelt Van Aartsen terug: "Ik heb nooit gepleit voor uitstel. Maar ik heb wel gezegd dat we meer tijd nodig hebben. De passage in het regeerakkoord is onduidelijk, daarmee kan je nog alle kanten uit. Dus het is niet vreemd dat wij ook meerdere voorstellen onderzocht willen zien." Van Aartsen vindt dat niet voldoende uitvoering is gegeven aan de zin in het regeerakkoord dat

“ook andere varianten betrokken [worden] die het eigen mandaat van volksvertegenwoordigers benadrukken.”³⁰ Ook PvdA-leider Bos roept De Graaf op om de Tweede Kamer meer tijd te gunnen. Maar daar wil de minister niets van weten. Logisch, want de tijd dringt. Ook premier Balkenende laat weten geen uitstel te willen.³¹

Na het zomerreces heeft De Graaf zijn wetsvoorstel voor het nieuwe kiesstelsel gereed. Als de ministerraad op 20 augustus 2004 met het wetsvoorstel instemt, wordt duidelijk dat De Graaf toch heeft vastgehouden aan zijn oorspronkelijke plan om twintig meervoudige districten in te voeren. De mogelijkheid van de dubbele kandidatuur heeft het wetsvoorstel wel gehaald.³² Op 28 januari 2005 stuurt het kabinet het wetsvoorstel voor het nieuwe kiesstelsel naar de Tweede Kamer. Ook de Raad van State heeft geen positief oordeel gegeven en alternatieve wijzigingen in de Kieswet voorgesteld.³³ Maar De Graaf – en met hem de rest van het kabinet – houdt vast aan de afspraak die in 2003 in het Hoofdlijnenakkoord is vastgelegd en die houdt in dat er voor het eind van de regeerperiode een nieuw kiesstelsel ingevoerd zal zijn.

Bij CDA en VVD leven nog altijd grote reserves ten aanzien van het plan van De Graaf en van de coalitiepartijen is dus eigenlijk alleen D66 er enthousiast over. Althans, zo lijkt het. Want De Graaf heeft al zijn kaarten ingezet op een ingewikkeld voorstel dat ook binnen zijn eigen D66 nauwelijks draagvlak heeft. Diverse keren worden de plannen van De Graaf besproken in het wekelijkse bewindspersonenoverleg (BPO) op donderdagavond. Dit leidt herhaaldelijk tot confrontaties tussen De Graaf en fractievoorzitter Dittrich. “Thom’s voorstel voor het kiesstelsel was geen optie,” aldus Dittrich. “Het was zo ingewikkeld, er was niemand die het een goed, helder plan vond. Thom nam ons dat kwalijk, het stond toch in het regeerakkoord. Dat leverde een enorme spanning op.”³⁴ Ook partijvoorzitter Pechtold voelt niets voor het plan van De Graaf. “Al die keren in het BPO zei ik tegen Thom: ik snap het niet. Je legt het uit, maar ik snap het niet.”³⁵ Volgens De Graaf neemt de Tweede Kamerfractie van D66 pas gaandeweg afstand van zijn plannen. De Graaf: “Toen ik mijn plannen voor het kiesstelsel lanceerde, heeft de fractie onvoorwaardelijk haar steun uitgesproken. Dat kon ook niet anders want het was rechtstreeks op ons verkiezingsprogramma geënt. Maar naarmate het dichterbij kwam, werden mensen in andere partijen zenuwachtig. Kamerleden die bang waren hun positie kwijt te raken. Partijelites die bang waren hun invloed kwijt te raken. Dus er werd een verhaal opgebouwd dat het te ingewikkeld zou zijn en dat de Kamer erdoor versplinterd zou raken. En ik merkte dat bij mijn eigen fractie ook.”³⁶ Volgens partijvoorzitter Pechtold speelt ook mee dat de Tweede Kamerfractie van D66 eigenlijk helemaal geen belangstelling heeft voor de vernieuwingsvoorstellen van

de eigen minister. Pechtold: "Ik deed nog een oprechte poging het te snappen, bij de rest was het pure desinteresse."³⁷ En die desinteresse zal cruciaal blijken.

DRIE WETSVOORSTELLEN VERKNOOPT

Eind januari 2005 begint in de Tweede Kamer de behandeling van het wetsvoorstel waarmee de rechtstreeks gekozen burgemeester wordt ingevoerd. Tegelijkertijd begint aan de overkant van het Binnenhof, in de Eerste Kamer, de behandeling in tweede termijn van het wetsvoorstel waarmee de benoeming van de burgemeester door de Kroon uit de grondwet wordt geschrapt (de 'deconstitutionalisering'). Dit wetsvoorstel moet ervoor zorgen dat de benoeming van de burgemeester voortaan in een 'gewone wet' kan worden geregeld. De verschillende politieke partijen denken weliswaar heel anders over de manier waarop de burgemeester aangesteld zou moeten worden, maar over het uit de grondwet halen van de benoeming door de Kroon zijn de meeste partijen het wel eens. In november 2004 heeft ook oppositiepartij PvdA in de Tweede Kamer ingestemd met de grondwetswijziging en ook de fractie van de PvdA in de Eerste Kamer is voorstander van deconstitutionalisering. De wijziging van de grondwet is immers nodig om verkiezing van de burgemeester door de gemeenteraad mogelijk te maken, zoals de PvdA bepleit. In het najaar van 2004 hebben de sociaaldemocraten nog een ledenreferendum gehouden, waarbij de leden van de partij hebben bepaald dat de burgemeester in de toekomst door de gemeenteraad gekozen moet worden. Dat betekent tegelijkertijd dat de PvdA het plan van minister De Graaf om de burgemeester rechtstreeks door de bevolking te laten kiezen, niet op de steun van de PvdA kan rekenen.

De PvdA-fractie in de senaat kijkt dus niet alleen naar het voorstel voor wijziging van de grondwet, maar betreft ook het wetsvoorstel van minister De Graaf voor een rechtstreeks gekozen burgemeester in de discussie. Dat wetsvoorstel ligt weliswaar niet in de Eerste Kamer, maar in de Tweede Kamer ter behandeling, maar de senatoren van de PvdA zijn bang dat instemmen met deconstitutionalisering betekent dat de deur open wordt gezet voor invoering van de rechtstreeks gekozen burgemeester – en dat willen ze niet. De Eerste Kamerfractie van de PvdA heeft in de eerste termijn weliswaar met het wetsvoorstel ingestemd, maar ze is niet van plan dat een tweede keer te doen, zo verklaart PvdA-fractievoorzitter Han Noten begin maart.³⁸ Het standpunt van de senaatsfractie van de PvdA is een opmerkelijke politieke draai. De Tweede Kamerfractie van de PvdA is al twee keer met de grondwetswijziging akkoord gegaan en ook de Eerste Kamerfractie heeft in eerste lezing al met het voorstel ingestemd. De PvdA is bovendien al sinds de jaren zeventig van de vorige

eeuw voor deconstitutionalisering. Voor de PvdA is staatsrechtdeskundige Ed van Thijn woordvoerder op dit dossier en ook hij pleit al bijna zijn hele politieke leven voor een rechtstreeks door de bevolking gekozen burgemeester. Met voormalig D66-leider Van Mierlo heeft hij altijd gevonden dat burgers meer invloed zouden moeten krijgen en hekelde hij de behoudende krachten die dit tegenhielden. Maar als senator werpt Van Thijn zich nu zelf op als behartigers van de gevestigde belangen. Zijn positiebepaling zal cruciaal zijn voor de uiteindelijke stemming in de senaat. Want door de opstelling van de PvdA-fractie in de Eerste Kamer dreigt de twee derde meerderheid die vereist is om het voorstel tot wijziging van de grondwet aanvaard te krijgen, weg te vallen. Als de PvdA-fractie aan haar standpunt vasthoudt, maakt ze niet alleen de eigen wens voor een door de gemeenteraad gekozen burgemeester onmogelijk, maar blokkeert ze ook bij voorbaat het wetsvoorstel van De Graaf dat voor behandeling in de Tweede Kamer ligt. Want zolang de door de Kroon benoemde burgemeester in de grondwet staat, is dat wetsvoorstel in strijd met de grondwet. De Tweede Kamer wil dan ook pas met de behandeling van het wetsvoorstel voor de gekozen burgemeester starten als de Eerste Kamer met de deconstitutionalisering heeft ingestemd. Van Thijn noemt deze koppeling een "dwangbevel", maar aan de andere kant brengt hij in het eerste debat in februari 2005 zelf een koppeling aan tussen de gekozen burgemeester waar minister De Graaf naar streeft en een ander nog te behandelen wetsvoorstel, namelijk de herziening van het politiebestedel, waar zijn collega-minister Remkes aan werkt. Als gevolg van de centralisatie van het beheer en gezag over de politie zal, zo vreest Van Thijn, de positie van de burgemeester verzwakken. Hij wil eerst de voorstellen over de herziening van het politiebestedel afwachten dan pas beslissen of zijn fractie instemt met de deconstitutionalisering van de benoemde burgemeester.³⁹ Het is opvallend dat Van Thijn deze koppeling maakt; bij de behandeling van het wetsvoorstel voor de deconstitutionalisering is in de eerste termijn noch in de tweede termijn in de Tweede Kamer deze koppeling gemaakt. Bovendien ontstaat er zo een wel heel ingewikkelde 'verknoping' van drie op zichzelf staande wetsvoorstellen.

D66-fractievoorzitter Dittrich is zeer ontstemd over de dreigende blokkade van de PvdA. "De PvdA-senatoren zijn het inhoudelijk wel met het voorstel eens, maar zien politieke redenen om de grondwetsherziening te blokkeren", zo zegt hij in een reactie. "Ook de PvdA moet zich realiseren dat het wijzigen van de grondwet hoe dan ook noodzakelijk is. Pas in latere wetten wordt bepaald hoe de gekozen burgemeester vorm krijgt. Daar wordt apart over gestemd. Op dit moment tegen de grondwetswijziging stemmen, betekent daarom een principiële keuze voor een benoemde burgemeester en tégen meer invloed van de kiezers." Dittrich onderstreept nog eens dat wat hem betreft de deconstitutionalisering de eerste

stap is op weg naar een rechtstreeks gekozen burgemeester. "De invoering van de gekozen burgemeester moet snel, substantieel en onomkeerbaar zijn", aldus Dittrich.⁴⁰ Van Thijn wil uitstel van de deconstitutionalisering, maar krijgt van het kabinet noch van andere fracties in de Eerste Kamer zijn zin. "Met volle zeilen werd ingezet op een ramkoers", noteert Van Thijn in zijn dagboek.⁴¹ Niet eerder deze kabinetsperiode zijn de spanningen in politiek-Den Haag zo hoog opgelopen. Voor minister De Graaf zijn het moeilijke tijden. Als de senatoren van de PvdA beseffen dat redelijkheid hen verder zal brengen dan obstructiepolitiek en zij voor de grondwetswijziging zullen stemmen, dan is de lucht voor De Graaf nog niet geklaard. Niet alleen moet dan het wetsvoorstel voor de gekozen burgemeester nog verder uitonderhandeld worden met coalitiepartners VVD en CDA (die het bovendien onderling oneens zijn), ook wacht De Graaf nog de behandeling van zijn zeer omstreden wetsvoorstel voor een nieuw kiesstelsel. Wat De Graaf echter nog niet weet, is dat het zijn eigen partij is die ervoor zal zorgen dat dat nieuwe kiesstelsel er niet zal komen.

TOPBERAAD OVER DE ONTSTANE SITUATIE

Terwijl binnen CDA, VVD en PvdA, de 'leveranciers' van bestuurders die hun baan niet kwijt willen, de lobby tegen de plannen van D66-minister De Graaf op volle toeren draait, vindt op 9 maart 's avonds aan het Lange Voorhout in Den Haag topberaad over de ontstane situatie plaats. Aanwezig zijn minister-president Balkenende, de vicepremiers Zalm en De Graaf en de fractieleiders van de coalitiepartijen: Verhagen, Van Aartsen en Dittrich.⁴² Niet alleen de perikelen rond de gekozen burgemeester komen ter tafel, maar ook de stand van zaken rondom het nieuwe kiesstelsel, kortom: de twee belangrijkste voorstellen uit de portefeuille bestuurlijke vernieuwing van D66-minister De Graaf. De drie partijen hebben uren nodig en het overleg verloopt uiterst moeizaam. De coalitiepartners CDA en VVD tonen zich weinig genegen om concessies te doen. In een poging de dreigende patstelling te doorbreken, zegt Dittrich dat zijn partij bereid is te accepteren dat de rechtstreeks gekozen burgemeester niet in één keer in 2006, maar geleidelijk wordt ingevoerd. Naar verluidt zou de PvdA-fractie in de Eerste Kamer in dat geval met de deconstitutionalisering kunnen instemmen. Ook laat de D66-fractie weten dat invoering van een nieuw kiesstelsel geen harde eis meer is. Daarvoor in de plaats zou D66 graag een generaal pardon willen voor asielzoekers die nog onder de oude vreemdelingenwet vallen (een oude D66-wens).⁴³

Verhagen en Van Aartsen voelen echter helemaal niets voor een generaal pardon en wijzen het voorstel van Dittrich direct af. Daarmee ontstaat meteen een volgend probleem. Want vooral de VVD-fractie in de Tweede Kamer ziet geen heil in een nieuw kiesstelsel. De Graaf heeft van zijn

VVD-collega's in het kabinet de toezegging gekregen dat zij er alles aan zullen doen om de VVD-fractie toch achter het voorstel te krijgen. De Graaf: "De VVD-fractie had grote moeite met het kiesstelsel, maar in het kabinet had ik het geregeld. Ik had met Zalm, Remkes en Kamp afgesproken dat zij er persoonlijk voor garant zouden staan dat de VVD-fractie uiteindelijk mee zou gaan."⁴⁴ Maar nu de fractieleider van De Graaf's eigen partij het kiesstelsel in wezen heeft laten vallen, wordt het wel erg moeilijk om de VVD-fractie er nog van te overtuigen, zo laat Zalm aan De Graaf doorschemeren.⁴⁵ De Graaf is woedend. Niet op Zalm, maar op Dittrich. De Graaf realiseert zich dat als de PvdA de gekozen burgemeester afschiet en de coalitie het kiesstelsel laat vallen, de hele democratische vernieuwing niets meer voorstelt. Maar hij is vooral boos omdat Dittrich hem niet van tevoren heeft ingelicht over zijn idee om het kiesstelsel te ruilen tegen een generaal pardon. Dittrich heeft al wel een paar keer aangegeven dat de D66-fractie moeite heeft met de plannen voor een nieuw kiesstelsel, maar nooit heeft hij laten blijken dat hij die plannen maar liever helemaal zou laten varen. "Dittrich heeft dat volstrekt buiten mij om gedaan. Ik vond dat onbehoorlijk en ongelooflijk onprofessioneel", aldus De Graaf. De Graaf voelt zich verraden. "Ik was des duivels."⁴⁶ Door de stap van Dittrich weten de coalitiepartners dat D66 niet voor het nieuwe kiesstelsel zal vechten. Een dag na het beraad aan het Lange Voorhout laat ook CDA-leider Verhagen het kiesstelsel openlijk vallen.⁴⁷ Thom de Graaf staat alleen.

Achter de schermen vindt ondertussen koortsachtig overleg plaats over de gekozen burgemeester. In overleg met PvdA-leider Bos nodigt De Graaf PvdA-fractieleider in de Eerste Kamer Han Noten begin maart uit om naar het ministerie te komen. De D66'er zoekt naar compromissen en Noten lijkt daartoe bereid. De Graaf denkt aan een gedeeltelijke invoering van de gekozen burgemeester in 2006. Alleen steden boven de vijftigduizend inwoners zouden in 2006 hun burgemeester kiezen, de rest zou in 2010 volgen. Noten is bereid tot een compromis: de grote steden in 2006, de rest in 2010.⁴⁸ De Graaf koppelt zijn gesprek terug aan PvdA-leider Bos. Samen met Noten legt Bos het compromisvoorstel voor aan Van Thijn. Bij de minister zit ruimte om de gekozen burgemeester niet in één keer in te voeren, zo houdt Bos Van Thijn voor. De PvdA-leider dringt erop aan dat de senatoren van de PvdA voor de deconstitutionalisering stemmen.⁴⁹ Prima dat de senatoren in de onderhandelingen met De Graaf de druk van opvoeren, maar uiteindelijk dient de fractie wel voor te stemmen.⁵⁰ Maar in de Eerste Kamerfractie van de PvdA zijn de meningen vooralsnog verdeeld. De harde lijn van Van Thijn wordt gedeeld, maar een deel van de fractie (een minderheid) geeft aan hoe dan ook voor de deconstitutionalisering te willen stemmen.⁵¹

In het weekeinde voor het beslissende debat gaat De Graaf op bezoek bij Van Thijn. Met Bos heeft hij besproken dat het een goed idee zou zijn om in een persoonlijk gesprek het komende debat voor te bespreken. Bij Van Thijn thuis in Amsterdam-zuid spreken ze zowel over de deconstitutionalisering van de burgemeestersbenoeming als over de bevoegdheden van de burgemeester ten aanzien van de politie. De twee politici verkennen elkaars posities en geven over en weer aan waar eventueel ruimte voor concessies zit, maar als De Graaf aan het eind van de avond huiswaarts keert, is er geen zicht op overeenstemming.⁵²

DE AVOND VAN VAN THIJN

Op 22 maart vindt in de Eerste Kamer de behandeling van het voorstel tot wijziging van de grondwet plaats, die de gekozen burgemeester mogelijk moet maken. Iedereen beseft dat het een spannende avond zal worden en de spanning op en rond het Binnenhof is om te snijden. In het debat staat Thom de Graaf er alleen voor. Ondanks de mogelijk ernstige gevolgen die een negatieve uitkomst van het debat voor de minister kan hebben, zijn premier Balkenende en vicepremier Zalm niet in Den Haag, maar bij een EU-top in Brussel.

In de eerste termijn van het debat geeft PvdA-senator Van Thijn aan dat vooral de 'onomkeerbaarheid' (het idee dat deconstitutionalisering de eerste stap is naar de invoering van de rechtstreeks gekozen burgemeester) de PvdA-senatoren dwars zit. "De minister heeft gezegd dat de kern van het debat van vandaag is dat de grondwetgever de wetgever de vrijheid laat. Wij hebben moeten vaststellen dat de wetgever die vrijheid niet heeft. Er is een regeerakkoord en er liggen panklare wetsvoorstellen. Er zijn verschillende opties, zoals die van ons, namelijk verkiezing van de burgemeester door de raad. Er is echter maar één optie aan de orde en dat is de optie van de minister. Wat het hoofdpunt betreft, is de onomkeerbaarheid van het proces dat de minister in gang wil zetten, fnuikend voor het democratisch gehalte van het debat, want het proces is in feite dichtgeschroeid." Volgens Hans Engels, woordvoerder namens D66 in de Eerste Kamer, is dat niet zo. Deconstitutionalisering betekent geen 'onomkeerbare' invoering van de rechtstreeks gekozen burgemeester. "Op basis van wetgeving die nu voorligt bij de Tweede Kamer is nog ruimte om daarover een open debat te voeren." Maar Van Thijn is er niet gerust op. Hij oppert daarom de mogelijkheid om het aan gemeenten zelf over te laten of en wanneer ze hun burgemeester willen kiezen. "Waarom worden de gemeenten niet uitgenodigd om zelf te kiezen tussen de ene of de andere modaliteit? Waarom moeten wij de gemeenten de vernieuwing door de strot duwen?" Dit heeft Van Thijn niet eerder aan de orde gesteld. Ondanks al het vooroverleg en de concessies van De Graaf, komt de

PvdA-senator om vijf voor twaalf met een nieuwe eis. D66-woordvoerder en staatsrecht deskundige Engels wijst de "ingeving" van Van Thijn op grondwettelijke gronden af. "In de eerste plaats is in artikel 132 van de grondwet bepaald dat de wetgever de inrichting van het provinciale en gemeentelijke bestuur regelt. Wij hebben dat ook altijd gedaan. In de tweede plaats dateert het beginsel van een uniforme inrichting van het gemeente- en provinciebestuur uit de tijd van Thorbecke. Het was namelijk een van zijn belangrijke grondbeginselen van de inrichting van het gemeentelijk bestel."⁵³

Maar voor Van Thijn is de wijze van invoering van de gekozen burgemeester helemaal niet het belangrijkste punt. Voor Van Thijn is de relatie met de herziening van het politiebestedel veel belangrijker. Dat heeft hij voorafgaand aan het debat ook aan PvdA-leider Bos laten weten. "Als De Graaf op dat punt niet beweegt, ligt de EK-fractie op ramkoers", zo heeft Van Thijn de partijleider van de PvdA geschreven.⁵⁴ Maar juist op dat punt beweegt De Graaf vooralsnog niet. En dus blijft Van Thijn dwarsliggen: "Al met al vinden wij het verkieslijk om de invoering van de gekozen burgemeester in welke variant dan ook, in een rustiger tempo voor te bereiden en die niet in 2006, maar in 2010 integraal in te voeren. Te zijner tijd moeten daar dan ook de nodige grondwetsvoorzieningen voor worden getroffen. Op dit moment, bij de huidige stand van zaken, zal ik mijn fractie moeten adviseren om haar stem aan de grondwetsherziening te onthouden."⁵⁵

Donkere wolken pakken zich boven het Binnenhof samen. Zonder de steun van de PvdA is de gekozen burgemeester van tafel. Om kwart voor negen wordt het debat geschorst. Als het debat drie kwartier wordt hervat, komt minister De Graaf aan het woord. In zijn reactie op de inbreng van de Kamer doet De Graaf een belangrijke concessie. Aanvaarding van de deconstitutionalisering is wat hem betreft "geen slot op de deur voor welke vorm van aanstelling van de burgemeester dan ook."

"Dat het kabinet voorstellen heeft gedaan voor de introductie van een rechtstreeks gekozen burgemeester is ook geen slot op de deur. Dat slot is er pas als beide Kamers zich met nadruk over die wetsvoorstellen hebben uitgesproken. Het is voor het kabinet van belang dat, indien beide Kamers de wetgeving aanvaarden die na deze grondwetsherziening aan de orde is, er ook in de nabije toekomst gemeenten zijn waar kan worden gekozen. Ik heb al gezegd dat dit niet voor alle gemeenten in Nederland geldt. Het is dus geen automatisme, zo zeg ik tegen de heer Van Thijn, dat als in 2006 in een aantal gemeenten de burgemeester wordt gekozen, dat vier jaar later ook in alle andere gemeenten gebeurt. Dat zou wel mijn inzet zijn, maar dat kan een nadere keuze van de wetgever zijn. De wetgever kan van mening zijn dat naar

de invoering in alle gemeenten nader gekeken moet worden, dat dit nog niet of op een andere wijze of in aangepaste vorm wordt ingevoerd. Dat is per definitie het recht van de wetgever.”⁵⁶

De suggestie van Van Thijn om gemeenten maar helemaal vrij te laten, wordt door De Graaf afgewezen. “Ik ben daar geen voorstander van. In de eerste plaats, omdat het een verantwoordelijkheid van de wetgever is om te bepalen waar en wanneer het recht van burgers ontstaat. De vraag is of de meerderheid van de gemeenteraad ter plaatse een beslissing moet nemen of dat de wetgever dit op nationaal niveau moet doen. Ik meen oprecht dat de beste keuze is dat de wetgever dit op nationaal niveau doet. Daarbij kan de wetgever beslissen om dit gefaseerd in te voeren of dit afhankelijk te stellen van de ervaringen.”⁵⁷ Van Thijn weet zelf ook wel dat zijn ‘ingeving’ om tijdens debat voor te stellen om gemeenten zelf te laten kiezen, niet op steun van de minister hoeft te rekenen. Hij heeft dit niet van tevoren met De Graaf besproken en heeft de minister er dus mee overvallen.⁵⁸ De toezegging over een gefaseerde invoering die De Graaf heeft gedaan is echter een vergaande concessie. “Een substantiële tegemoetkoming”, zo erkent ook Van Thijn.⁵⁹ En De Graaf doet nog een andere belangrijke handreiking in de richting van Van Thijn, in een uiterste poging de PvdA over de streep te trekken: “In de komende jaren moet er mijns inziens ook geen afbreuk worden gedaan aan de positie van de korpsbeheerder.”⁶⁰ Met andere woorden: dit kabinet zal geen besluit nemen over het politiebestedel en de bevoegdheden van de burgemeester ten aanzien van de politie, het punt dat voor Van Thijn zo belangrijk is.⁶¹

Aan de andere kant van het Binnenhof volgen PvdA-leider Wouter Bos en PvdA-voorzitter Koole het debat op de voet. De grote vraag is of de senaatsfractie zich iets gelegen laat liggen aan de oproep van de PvdA-leider om met de deconstitucionalisering in te stemmen. Na de toezeggingen van minister De Graaf denken Bos en Koole van wel. Koole: “De Graaf ging ver toen hij opmerkte: ‘In deze kabinetsperiode wordt niet getornd aan de positie van de korpsbeheerder’. Bij Wouter op de kamer dachten we dat de Eerste Kamerfractie met deze belofte en met de toezegging dat in 2006 de gekozen burgemeester alleen zou worden ingevoerd in de vier grote steden en ‘elke andere gemeente die er klaar voor is’, zich zou laten overtuigen voor de deconstitucionalisering te stemmen.”⁶² Aan het eind van de tweede termijn doet De Graaf een dringend beroep op de Eerste Kamer om met de deconstitucionalisering in te stemmen. “Velen hebben gezegd dat het zo niet langer kan, dat de wetgever de ruimte moet worden gegeven en dat wij naar andere aanstellingsvormen moeten om het grondwettelijke slot weg te halen. Die kans is er nu.”⁶³

Het is tien uur als er een extra schorsing volgt. Tijdens deze schorsing laat PvdA-fractievoorzitter Noten aan Bos en Koole weten dat zijn fractie

tegen blijft. Ook informeert hij D66-fractievoorzitter Eddy Schuyer, die op zijn beurt De Graaf op de hoogte brengt.⁶⁴ PvdA-voorzitter Koole gaat nog wel naar het gebouw van de Eerste Kamer, maar de PvdA-senatoren hebben hun standpunt al bepaald.⁶⁵ “Onbegrijpelijk”, aldus Koole.⁶⁶ Hij noch PvdA-leider Bos zijn in staat om hun partijgenoten tot de orde te roepen. En niemand vraagt een derde termijn aan. De PvdA-fractie niet, de D66-fractie niet en ook minister De Graaf niet. Het is voorbij. Als het debat even na half elf wordt hervat, geeft Van Thijn een stemverklaring af. “Mijn fractie heeft de balans opgemaakt. Er waren twee springende punten. Op het tweede punt, dat van het beheer van de politie, heeft de minister naar tevredenheid geantwoord. Op het eerste punt, het onomkeerbare proces, hebben wij problemen behouden. Wij hebben voorgesteld om in de eerste fase in 2006 de keuze aan de gemeente te laten. Dat is afgewezen. Ik heb uitgelegd, met tal van argumenten, dat wij met deze gedwongen route waarbij de wetgever niet meer vrij is niet kunnen leven. Wij stemmen dus tegen de herziening van de grondwet op dit punt.”⁶⁷ De PvdA blokkeert de deconstitutionalisering. Ook GroenLinks en de SP stemmen tegen. Van de 75 senatoren stemmen er 42 voor de wijziging van de grondwet, 31 senatoren stemmen tegen, waarmee het wetsvoorstel niet de vereiste twee derde meerderheid haalt.

Na afloop van het debat is De Graaf zwaar aangeslagen: “De PvdA is de kampioen van de regenten”, zegt hij in een eerste reactie. Volgens De Graaf heeft Van Thijn met medeweten van PvdA-leider Bos bewust aangestuurd op verwerping van het wetsvoorstel. Met inhoudelijke argumenten heeft het volgens hem allemaal weinig te maken.⁶⁸ Ook voormalig D66-leider Van Mierlo vraagt zich af wat de reden voor de PvdA is geweest om tegen te stemmen. “Er bleef na de concessies van De Graaf over de invoering en de politie geen enkele rationele reden over om nog tegen te stemmen. Er moet daarom een andere reden zijn.”⁶⁹ Vanuit de D66-gelederen klinken woedende reacties. Fractievoorzitter Dittrich noemt het optreden van de PvdA “onbegrijpelijk en ongeloofwaardig.”⁷⁰ “Tot vanavond was de PvdA altijd een voorstander van het uit de grondwet halen van de benoemde burgemeester. Maar als puntje bij paaltje komt, kiezen de gevestigde machten toch voor hun eigenbelang.”⁷¹ “De partij van de achteruitgang is niet meer te volgen”, reageert D66-senator Eddy Schuyer en volgens Lousewies van der Laan laat het optreden van de PvdA-senatoren zien dat de PvdA “een oude regentenpartij” is “die erop uit is gevestigde belangen te verdedigen.”⁷² D66-minister Brinkhorst trekt het felst van leer: “Van Thijn heeft D66 altijd dwars willen zitten. Deze actie hier vanavond is niets minder dan moord met voorbedachten rade”, zo reageert de politieke veteraan, die al in de jaren zeventig van de vorige eeuw tegelijkertijd met Van Thijn in de Tweede Kamer zat. “Eens een rat, altijd een rat”, voegt Brinkhorst eraan toe. Een uitspraak die nog

vaak aangehaald zal worden.⁷³ Ook het woord verraad wordt door menig D66'er in de mond genomen. Brinkhorst: "Het was verraad. De PvdA heeft bewust een val gezet. Ze waren altijd voor de gekozen burgemeester geweest. Ze hebben dat laten vallen om puur opportunistische redenen."⁷⁴ Ook Van Mierlo vindt dat de PvdA D66 "een streek geleverd" heeft en spreekt van "verraad op links".⁷⁵

Bij de PvdA willen ze van deze verwijten niets weten. PvdA-leider Bos schuift alle verantwoordelijkheid voor de uitkomst van het debat op het bordje van De Graaf. "Minister De Graaf had dit kunnen voorkomen."⁷⁶ Ook PvdA-voorzitter Koole verbloemt de onenigheid binnen zijn eigen partij door de verantwoordelijkheid voor de gang van zaken bij De Graaf te leggen: "Door de directe koppeling die De Graaf had gemaakt tussen de deconstitutionalisering en de invoering van de rechtstreeks gekozen burgemeester, lange tijd aangevuld met een zeer geringe bereidheid van zijn kant om enige concessies te doen, had hij de tegenstand zelf gemobiliseerd. Ook binnen de PvdA."⁷⁷ Bos en Koole doen voorkomen alsof ze er alles aan hebben gedaan om het wegstemmen van de deconstitutionalisering tegen te houden. Maar feit is dat de partijleider van de PvdA geen grip heeft op zijn partijgenoten in de Eerste Kamerfractie. De Graaf erkent dat hij zich daarop heeft verkeken: "Als ik één fout heb gemaakt, dan is het dat ik teveel op Wouter Bos heb geleund", zo zegt hij terugkijkend. "Ik had heel nauw contact met Bos, elke dag belde of smste ik hem. Hij wilde ook dat de Eerste Kamer voor zou zijn. Maar hij is belazerd door zijn eigen Eerste Kamerfractie. De Eerste Kamerfractie van de PvdA heeft niet alleen afstand genomen van mij, maar ook van Bos. Daar zat een hele wereld achter van de verhoudingen tussen de Tweede Kamerfractie en de Eerste Kamerfractie, het leiderschap van Bos, de senatoren die zich daartegen verzetten, et cetera. Ik heb eigenlijk alle stappen die ik heb gezet, inclusief het gesprek met Van Thijn vlak voor het debat, geregisseerd met Bos – en daar heb ik me in vergist. Want Wouter Bos had niet de leiding in zijn partij."⁷⁸ De Graaf is er achteraf van overtuigd dat de PvdA nooit van plan is geweest om voor de deconstitutionalisering te stemmen. De Graaf: "Toen ik [daags voor het debat – MvdL] bij Van Thijn wegging, dacht ik: die zit er wel stevig in. Hij wist dat ik concessies zou doen, maar ik wist niet hoe hij daar uiteindelijk mee om zou gaan."⁷⁹ Tijdens het debat wordt duidelijk dat Van Thijn geen duimbreed wil toegeven, ondanks de concessies van De Graaf. "De eisen werden gaande de dag steeds verzaamd. "Ik ben heel ver gegaan. Maar hij wilde niet."⁸⁰ Ook partijvoorzitter Pechtold heeft zich verkeken op de strategie van de PvdA. Pechtold: "Ik had een boek bij me, over de duizend belangrijkste momenten in de Nederlandse geschiedenis. Op de laatste pagina had ik een papiertje geplakt: 2005: 'Thom de Graaf decon-

stitutionaliseert de burgemeester'. Dat boek had ik ingepakt als cadeau bij me. Ik wist zeker dat het moest lukken."⁸¹

Had het wetsvoorstel het kunnen halen als De Graaf meer concessies had gedaan? De D66'er denkt zelf van niet: "Ik heb Van Thijn uitvoerig gesproken, ben bij hem thuis geweest. We hebben alles doorgesproken. Van Thijn zei na afloop tegen mij: goed dat we erover hebben gesproken, maar het gaat natuurlijk om de derde termijn. Maar Van Thijn heeft nooit een derde termijn aangevraagd." Volgens De Graaf ontbrak de politieke wil: "Wat ik ook had gezegd, het had niet geholpen. Ik denk dat ze nooit hebben gewild dat ik de finish zou halen."⁸² Bij veel democraten leeft het gevoel dat de PvdA het wetsvoorstel ook uit rancune heeft getorpedeerd. De Graaf: "Wat meespeelde was dat de Eerste Kamerfractie van de PvdA het dit kabinet niet gunde. Het D66 niet gunde."⁸³ De reden: na het mislukken van de formatie van een CDA-PvdA-kabinet in januari 2003 (onder leiding van onder andere PvdA-senator Leijnse), heeft D66 het 'rechtse' kabinet-Balkenende II mogelijk gemaakt. De PvdA zou dit als verraad hebben ervaren. Ook Van Mierlo suggereert dat rancune een rol heeft gespeeld. "Na dertig jaar strijd voor verwijdering van de kroonbenoeming uit de grondwet stemde de PvdA op het *moment suprême* tegen. Uit respect voor Van Thijn zal ik niet speculeren over zijn motieven. Maar ik kan zijn stem niet rijmen met de standpunten die hij in het verleden uitdroeg, tenzij irrationele gevoelens een rol hebben gespeeld. Wrok, of zo."⁸⁴ Van Thijn verklaart daags na de naar hem vernoemde avond: "Het is geen mooi beeld dat ik mensen ten val breng. Maar ach, ik ben de mensen al vergeten die mij destijds ten val hebben gebracht."⁸⁵ Van Thijn verwijst hiermee naar 1994, toen hij, kort nadat hij minister van Binnenlandse Zaken was geworden, moest aftreden naar aanleiding van de omstrede opsporingsmethoden van het zogeheten Interregionaal Recherche-team (IRT). D66 steunde toen de door VVD-leider Dijkstal ingediende motie die Van Thijn en zijn collega Hirsch Ballin tot aftreden dwong. Van Thijn ontkent dat wraak het motief voor zijn handelen is geweest.⁸⁶ Maar het feit dat de PvdA tegen deconstitucionalisering stemt (waar ze eigenlijk vóór is) omdat de gewone wet (die nog behandeld moet worden) ze niet zint, is hoe dan ook staatsrechtelijk onzuiver en een staaltje machtspolitiek waarvoor de Eerste Kamer niet is bedoeld.

De Graaf verbindt niet meteen conclusies aan het sneuvelen van het wetsvoorstel, hij gaat er eerst een nachtje over slapen. Nog voordat De Graaf naar bed gaat, zegt D66-fractievoorzitter Dittrich voor een televisiecamera dat er voor De Graaf geen reden is om af te treden. "D66 zit ook in dit kabinet voor goed onderwijs en natuurbeheer. Daar gaan we morgen verder aan werken."⁸⁷

DE 'DAY AFTER'

De dag na 'de avond van Van Thijn' komt de D66-top bij elkaar om te overleggen hoe het nu verder moet. Om tien uur meldt iedereen zich op het ministerie van Economische Zaken: minister Laurens-Jan Brinkhorst, staatssecretaris Medy van der Laan, De Graaf's assistente Carla Pauw, fractievoorzitter Boris Dittrich, vicefractievoorzitter Lousewies van der Laan, fractievoorzitter in de Eerste Kamer Eddy Schuyer en partijvoorzitter Alexander Pechtold. De Graaf is verlaat. Partijvoorzitter Pechtold heeft hem die ochtend al wel aan de telefoon gehad. De Graaf heeft hem verteld dat hij van plan is om af te treden. "Thom was mentaal op. Ik heb op hem ingesproken, maar tevergeefs", aldus de partijvoorzitter.⁸⁸ Als ook De Graaf bij het topeverleg is aangeschoven, herhaalt fractievoorzitter Dittrich wat hij de avond ervoor voor de televisiecamera heeft gezegd en stelt voor dat De Graaf gewoon aanblijft en dat hij met de coalitiepartners gaat onderhandelen over alternatieve voorstellen voor de gekozen burgemeester en het kiesstelsel en daarbij ook open zal staan voor 'wisselgeld' op het terrein van bijvoorbeeld onderwijs en economie.⁸⁹

De Graaf vindt het standpunt van Dittrich onacceptabel. "Je kan me niet met een boodschap op pad sturen – ik doe namelijk gewoon wat we hebben afgesproken – om dan halverwege te zeggen: we doen het toch maar niet. Dat kan niet," zo houdt De Graaf de fractievoorzitter en de andere aanwezigen voor.⁹⁰ De Graaf eist steun voor zijn plannen voor een nieuw kiesstelsel. Krijgt hij die steun niet, dan zal hij aftreden. Minister Brinkhorst realiseert zich nu pas goed hoe de kaarten liggen. Brinkhorst: "Ik was ervan overtuigd dat Thom de bestuurlijke vernieuwingsagenda in de hand had, waardoor ik me te laat bewust werd dat daarover spanningen waren met Boris en dat Thom in een isolement was terechtgekomen. Ik neem het mezelf kwalijk dat ik daar te laat achter ben gekomen. Dat heb ik te laat gezien."⁹¹ Brinkhorst schaart zich aan De Graaf's zijde en ook staatssecretaris Van der Laan sluit zich daarbij aan.⁹² Als alledrie de bewindslieden van D66 aftreden, is de val van het kabinet vrijwel onvermijdelijk. En er dreigt nu bovendien een breuk tussen de D66-fractie aan de ene kant en de D66-bewindslieden aan de andere kant. Maar de kans dat alledrie de D66-bewindslieden zullen aftreden is niet groot. Brinkhorst steunt De Graaf vooral om te voorkomen dat de geplaagde minister aftreedt. Eerst moet fractievoorzitter Dittrich met de coalitiepartners gaan praten over de kansen om alsnog een nieuw kiesstelsel te realiseren. Na afloop van het overleg ontwijkt De Graaf de pers en vertrekt via de achteruitgang van het ministerie naar het Ministerie van Algemene Zaken voor overleg met premier Balkenende. "Ik weet nog niet of ik aftreed, dat hangt af van het gesprek tussen de fractievoorzitters", zegt De Graaf tegen Balkenende.⁹³ Als hij weer naar buiten komt, laat De Graaf weinig

los over de stand van zaken. Hij zegt "een erg nuttig gesprek" te hebben gehad en verwijst voor de rest naar het spoeddebat dat later die avond in de Tweede Kamer zal worden gehouden.⁹⁴

Ondertussen overlegt Dittrich met zijn collega-fractievoorzitters Verhagen en Van Aartsen. Dittrich weet dat het voor zijn partijgenoot van essentieel belang is dat hij na het wegvallen van de gekozen burgemeester wel het nieuwe kiesstelsel kan realiseren. Maar Dittrich weet ook wel dat CDA en VVD zullen weigeren hun steun te geven aan het voorstel waar hij zelf ook niks voor voelt. Dittrich: "Verhagen en Van Aartsen zijn toen naar mijn eigen kamer gekomen. Maar dat was een vrij korte bespreking. Zij zeiden: dat kiesstelsel vinden we niks."⁹⁵ Verhagen en Van Aartsen wijzen de plannen van De Graaf af en voelen er niets voor om van standpunt te veranderen alleen maar omdat de PvdA in de Eerste Kamer een ander wetsvoorstel heeft afgewezen. "Weet dat dan onze vicepremier aftreedt", zegt Dittrich, "en ik weet niet of D66 dan deel uit kan blijven maken van de regering."⁹⁶ Dittrich doet verder niets om Verhagen en Van Aartsen ten aanzien van het kiesstelsel op andere gedachten te brengen. Dat de coalitiepartners zich met hun 'nee' tegen het nieuwe kiesstelsel niet houden aan een in het regeerakkoord vastgelegde afspraak, is voor de fractievoorzitter van D66 ook geen aanleiding om een kabinetscrisis als onvermijdelijk te beschouwen. In plaats daarvan maakt hij voortzetting van de coalitie afhankelijk van 'wisselgeld'. "Als we besluiten door te gaan, dan wil ik daar wel iets voor terug. Ook al kan ik het jullie niet verwijten dat de gekozen burgemeester niet doorgaat. Je kan niet verwachten dat we doorgaan alsof er niets aan de hand is", zo houdt Dittrich zijn collega-fractievoorzitters voor.⁹⁷

Op 9 maart, nog voor het Kamerdebat over de gekozen burgemeester was het al duidelijk. Tijdens het topberaad aan het Lange Voorhout liet Dittrich blijken dat zijn partij bereid was het kiesstelsel te laten vallen. Nu trekt de fractieleider van D66 definitief zijn handen van de aloude D66-wens af. Dittrich laat daarmee één van de belangrijkste onderwerpen die D66 tijdens de kabinetsformatie in 2003 heeft binnengehaald, vallen. Eén van de onderwerpen die tijdens het partijcongres in Rotterdam werden aangevoerd om de omstreden regeringsdeelname van D66 te verdedigen en kritische partijleden over de streep te trekken. Thom de Graaf verkeert op dat moment nog in de veronderstelling dat zijn fractievoorzitter aan het proberen is om zijn plannen voor een nieuw kiesstelsel te redden. De Graaf: "Ik ben wat naïef geweest om te denken dat Boris dat ook echt zou doen."⁹⁸ De Graaf heeft het torentje nog niet verlaten of de uitkomst van het overleg tussen de regeringsfracties is al duidelijk. De Graaf: "Na dat gesprek belt Balkenende mij op en zegt: ik heb Verhagen net gesproken, dat gesprek heeft nog geen tien minuten geduurd. Toen wist ik genoeg."⁹⁹

Om half zes komt de D66-top weer bijeen, deze keer op de kamer van De Graaf op het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.¹⁰⁰ Daar komt het tot een hevige confrontatie, resulterend in de definitieve breuk tussen De Graaf en de Tweede Kamerfractie van D66. CDA en VVD voelen er niets voor om het nieuwe kiesstelsel te steunen, zo legt fractieleider Dittrich aan De Graaf voor. "En de fractie wil er ook niet mee doorgaan."¹⁰¹ "Dan is het duidelijk", reageert De Graaf. "Ik kan niet blijven." De Graaf ziet geen andere weg dan af te treden, nu de twee belangrijkste voorstellen uit zijn portefeuille zijn verworpen. Hij vindt dat zijn partij daar ook de conclusie aan moet verbinden dat voortzetting van de coalitie onwenselijk is. Maar daar is de D66-fractie het niet mee eens. De fractieleden zijn van mening dat het gebrek aan draagvlak voor de staatkundige hervormingen geen aanleiding is om uit het kabinet te stappen. Zij willen juist laten zien dat D66 meer is dan democratische vernieuwing. Van der Laan: "Wij vonden de gekozen burgemeester en het kiesstelsel het niet belangrijk genoeg. Wij vonden de economische hervormingsagenda veel belangrijker."¹⁰² Dittrich: "De PvdA had zich tegen de gekozen burgemeester gekeerd, terwijl VVD en CDA keurig hadden gestemd zoals we hadden afgesproken. Ik vond dat dat niet het einde van het kabinet moest zijn. Dan zouden we weer het predicaat bestuurlijke vernieuwingspartij opgeplakt krijgen, terwijl we met veel meer bezig waren."¹⁰³ Volgens Van der Laan liep de Tweede Kamerfractie van D66 toch al niet warm voor het nieuwe kiesstelsel van De Graaf: "De fractie had zoiets van: okee, we hebben het afgesproken, dus dat moeten we doen, maar onze harten gingen er niet harder van kloppen. We realiseerden ons alleen niet hoezeer Thom zich had vereenzelvigd met die plannen, hoe belangrijk het voor hem persoonlijk was. Wij zaten daar op een heel andere manier in."¹⁰⁴ Ook fractielid Bert Bakker bevestigt dat de D66-fractie helemaal niets voor het nieuwe kiesstelsel van De Graaf voelde. "De fractie had daar absoluut geen trek in. Wij wilden ons niet doodvechten voor een stelsel dat we zelf niet eens konden uitleggen, maar ons wel tot in het stembokje zou achtervolgen."¹⁰⁵ Minister Brinkhorst, die constateert dat het kiesstelsel bij de coalitiepartners noch binnen zijn eigen partij op draagvlak kan rekenen, vindt dat D66 niet uit het kabinet moet stappen. Brinkhorst: "Wat mij betreft had Thom ook niet hoeven af te treden, hoewel ik waarschijnlijk hetzelfde had gedaan als ik in zijn positie had gezeten. Thom wilde dat we met z'n drieën zouden aftreden, maar dat vond ik onverantwoord. Als het door het optreden van een regeringspartij was gebeurd, was het een ander verhaal geweest."¹⁰⁶ De emoties lopen hoog op. Partijvoorzitter Pechtold: "Het liep volledig uit de hand, er werd geschreeuwd en met deuren geslagen."¹⁰⁷ De normaal zo rustige en redelijke democraten staan lijnrecht tegenover elkaar. Bert Bakker: "Thom ervoer het als een dolkstoot."¹⁰⁸ "Het was een erg emoti-

onele bijeenkomst," aldus Eddy Schuyer.¹⁰⁹ Niemand heeft nog de leiding. Boos verlaat De Graaf het overleg met zijn partijgenoten. Hij voelt zich verraden. Vooral door Boris Dittrich. De relatie tussen hen zal niet meer goed komen.

DE GRAAF TREEDT AF

Het spoeddebat in de Tweede Kamer, dat om acht uur zou beginnen, wordt uitgesteld tot kwart over negen. Aan het begin van het debat leest premier Balkenende een verklaring voor waarin hij bekend maakt dat De Graaf aftreedt. Volgens Balkenende heeft het voorstel voor deconstitucionalisering van de burgemeestersbenoeming in de Eerste Kamer "geen eerlijke kans" gehad. Met betrekking tot dat andere heikele onderwerp, invoering van een ander kiesstelsel, spreekt Balkenende het vertrouwen uit dat de coalitiefracties een oplossing zullen vinden.¹¹⁰ Dit is een nogal curieuze opmerking van de premier: de verantwoordelijke minister heeft dat vertrouwen immers niet en dat is precies de reden van zijn aftreden. Balkenende zegt het aftreden van De Graaf te betreuren, maar het voortbestaan van het kabinet is volgens hem niet in gevaar. De premier benadrukt dat er geen conflict in het kabinet of binnen de coalitie is. "Ik heb vastgesteld dat binnen de coalitie voldoende steun bestaat voor de verdere uitvoering van het beleidsplan van het kabinet."¹¹¹ Daarmee bevestigt de premier wat binnen D66 voor de scheuring heeft gezorgd: er is geen conflict binnen de coalitie, het kabinet weet zich verzekerd van de steun van de D66-fractie. Met zoveel woorden zegt ook de premier: D66 is de gekozen burgemeester en het kiesstelsel kwijt, maar dat vinden ze niet zo erg.

In het debat dat volgt, gaat het er fel aan toe. Er wordt instemmend geapplaudisseerd (in die tijd nog ongebruikelijk in de Tweede Kamer), er klinken harde verwijten en er wordt van tijd tot tijd onparlementaire taal gebruikt. Hoogoplopende emoties dus. Tijdens het debat geeft Dittrich de PvdA-fractie in de Eerste Kamer de schuld van het sneuvelen van de gekozen burgemeester en de VVD voor het niet doorgaan van het nieuwe kiesstelsel.¹¹² Premier Balkenende pleit de coalitiepartijen helemaal vrij. De Graaf is volgens de premier afgetreden vanwege het 'nee' van de PvdA-senatoren tegen de gekozen burgemeester, niet vanwege het kiesstelsel. Hij verwacht dat de coalitie het wel eens zal worden over het nieuwe kiesstelsel. Ook de fractievoorzitters Verhagen (CDA) en Van Aartsen (VVD) hebben daar alle vertrouwen in.¹¹³ Daarmee vegen CDA en VVD hun eigen straatje schoon. De drie coalitiepartners zijn wekenlang met elkaar in gesprek geweest om het eens te worden over het wetsvoorstel van De Graaf voor een nieuw kiesstelsel. De middag voorafgaand aan het debat is nog eens gebleken dat over dit in het Hoofdlijnen-

akkoord vastgelegde onderwerp nog altijd geen overeenstemming bestaat, omdat CDA en VVD ieder hun eigen bezwaren hebben. Zij zijn dus wel degelijk medeverantwoordelijk voor het feit dat De Graaf zich onvoldoende gesteund voelt bij de realisatie van zijn plannen. Maar CDA en VVD kunnen deze medeverantwoordelijkheid eenvoudig van zich afschuiven, omdat ze weten dat De Graaf ook in eigen kring niet wordt gesteund. PvdA-leider Bos voelt dat goed aan: "Was het maar zo dat ministers aftreden als ze een probleem hebben met de oppositie", zo reageert hij op de houding van de coalitiepartijen. GroenLinks-leider Halsema deelt die analyse: "Volgens mij moet de conclusie zijn dat minister De Graaf dinsdag in de senaat gestruikeld is over de gekozen burgemeester en daarna in zijn eigen coalitie is gevallen over het kiesstelsel."¹¹⁴ In werkelijkheid zijn het de Tweede Kamerfracties van de coalitiepartijen zelf, inclusief die van D66, die De Graaf alle perspectief op herziening van het kiesstelsel hebben ontnomen. Dat concluderen ook de media daags na het Kamerdebat. "Ministers vallen niet direct door het optreden van de oppositie", schrijft *NRC Handelsblad* in zijn commentaar. "Bepalend voor het kunnen functioneren van bewindspersonen is de steun van regeringspartijen. En die bleek gisteren onvoldoende te zijn."¹¹⁵ Ook *de Volkskrant* concludeert dat het lot van De Graaf door de coalitiepartijen zelf is bezegeld: "Gestruikeld over de oppositie en gevloerd door de eigen partners."¹¹⁶

Ook in het Kamerdebat geeft Dittrich aan democratische hervormingen voor D66 niet de enige reden was om tot het kabinet toe te treden, de partij hecht ook aan zaken als onderwijs, natuurbeleid en Europa. "D66 is niet alleen in dit kabinet gestapt vanwege een gekozen burgemeester en niet alleen vanwege een ander kiesstelsel", benadrukt Dittrich. En dit is het moment om dat te laten zien. Maar hij bevestigt ook dat D66 uit het kabinet zal stappen als CDA en VVD geen "compensatie" bieden voor het sneuvelen van de eerder afgesproken bestuurlijke vernieuwingen. Hij eist harde toezeggingen van de coalitiepartners over aanpassing van het kiesstelsel, anders zal hij geen nieuwe minister voor Bestuurlijke Vernieuwing voordragen. De twee andere bewindslieden van D66, minister Brinkhorst en staatssecretaris Van der Laan, zich op hun positie beraden: "Zij wachten af wat het overleg tussen de coalitiepartijen oplevert."¹¹⁷

Om half tien licht De Graaf in perscentrum Nieuwspoort zijn aftreden toe. Nu de gekozen burgemeester is geblokkeerd, is hij van mening dat hij als minister voor Bestuurlijke Vernieuwing niet meer "geloofwaardig en gezagvol" kan functioneren. Ook het feit dat CDA en VVD onvoldoende bereid zijn om mee te werken aan de realisatie van het door De Graaf voorgestelde nieuwe kiesstelsel, heeft bij zijn beslissing meegespeeld. "Ik heb vandaag moeten constateren dat er geen perspectief bestaat op voldoende eenstemmigheid en draagvlak binnen de coalitie om een tastbaar

resultaat te bereiken.”, aldus De Graaf tijdens de persconferentie.¹¹⁸ De Graaf constateert dat alle hoop op het realiseren van zijn belangrijkste vernieuwingen is vervlogen: “De opdracht die ik had meegekregen, was niet om draagvlak te vinden voor de gekozen burgemeester ooit in de verre toekomst, maar om hem in deze periode in te voeren. Het was gewoon een politieke strijd die moest worden gewonnen en dat betekent dus met druk. Maar zelfs als ik het wetsontwerp had veranderd, de PvdA-fractie in de Eerste Kamer wilde gewoon niet. En over het kiesstelsel was een levensgroot probleem in de coalitie, daar kon ik ook weinig aan doen.”¹¹⁹ Natuurlijk realiseert De Graaf zich dat hij nog wel voldoende vertrouwen heeft in de Tweede Kamer, staatsrechtelijk eigenlijk het enige dat telt. Toch voelt hij zich niet gesteund. “Ik wil niet aanblijven en dan over een paar maanden in het land staan met de mededeling: Hallo kiezers, ik ben de minister voor bestuurlijke vernieuwing en ik heb verder niets te melden. Ik wil niet ’s ochtends voor de spiegel staan en tegen mezelf zeggen: ik ben de minister van ... en koninkrijksrelaties.”¹²⁰

De Graaf legt de schuld voor zijn aftreden vooral bij de VVD. Fractievoorzitter Van Aartsen zou volgens De Graaf hebben gezegd dat hij nooit zal instemmen met De Graaf's voorstellen waarin de kiezer een tweede stem krijgt. Terwijl dat wel in het regeerakkoord is afgesproken. De VVD is wel met alternatieven gekomen, maar geen van deze viel volgens De Graaf binnen de kaders van het regeerakkoord.¹²¹ “Het ontbrak bij de VVD aan politieke wil”, zo concludeert hij tijdens de persconferentie.¹²² Maar hoewel De Graaf uit loyaliteit aan zijn eigen partij probeert voornamelijk naar de coalitiepartners te wijzen, valt tussen de regels door wel op te maken dat hij ook zijn eigen partij verwijt zich niet voor het nieuwe kiesstelsel hard te hebben gemaakt. Tegelijkertijd wijst De Graaf erop dat dit indruist tegen de afspraken die in 2003 zijn gemaakt en waar hij als minister voor heeft getekend: “Ik ontdekte dat er, ondanks afspraken in het regeerakkoord, in de coalitie weinig bereidheid is om draagvlak voor het kiesstelsel te bereiken.”¹²³ In een interview enkele weken na zijn aftreden, zegt De Graaf daarover: “De D66-fractie heeft in ieder geval gemeend, en dat is ook de verantwoordelijkheid van de fractievoorzitter, dat mijn vertrek geen kabinetscrisis moest betekenen.”¹²⁴ Uit De Graaf's enigszins vileine woordkeuze klinkt onmiskenbaar door dat hij vindt dat Dittrich hem heeft laten vallen: “Ik heb gelezen dat de fractievoorzitter van D66 zich zorgen maakte over het draagvlak voor het kiesstelsel. Daar kan ik me iets bij voorstellen, dat draagvlak is eronder weggeslagen. Overigens denk ik dat mijn partij ook zelf niet erg heeft bijgedragen aan het vergroten van het draagvlak.”¹²⁵ De ochtend nadat De Graaf is afgetreden noemt *de Volkskrant* De Graaf's ministerschap “een geschiedenis is van heimelijke tegenwerking, en misschien wel verraad.”¹²⁶

PAASAKKOORD

Op de avond dat De Graaf zijn aftreden bekend maakt, roept voormalig partijleider Hans van Mierlo in het actualiteitenprogramma Nova de D66-fractie op om alsnog uit het kabinet te stappen. De gekozen burgemeester en een nieuw kiesstelsel waren volgens Van Mierlo de belangrijkste redenen om aan de coalitie deel te nemen. "Als dat niet kan doorgaan, dan hebben wij niets meer in dit kabinet te zoeken", aldus de voormalig partijleider.¹²⁷ Ook oud-minister Roger van Boxtel heeft zo zijn twijfels bij het feit dat Dittrich de samenwerking in de coalitie wil voortzetten: "De situatie wordt wel erg ongemakkelijk nu. Dittrich moet met een onwaarschijnlijk stevig onderhandelingspakket komen om mij te overtuigen dat er reden is om door te gaan in dit kabinet. Want de televisiekijker thuis denkt natuurlijk ook: D66 zat in het kabinet voor die bestuurlijke vernieuwing, dus wat doen ze daar nu nog?"¹²⁸ En ook commissaris van de koningin in Utrecht Boele Staal vindt dat D66 de steun voor het kabinet moet intrekken. "Thom de Graaf heeft hoog spel gespeeld met de gekozen burgemeester. Dat mag, maar het is niet gelukt. Dan zit er voor D66 maar een ding op: je consequenties trekken. We moeten geloofwaardig blijven. Ik stel voor dat we onze wonden likken, ons hergroeperen en met een stevig nieuw manifest de verkiezingen in gaan."¹²⁹ Dittrich's argument dat er voor D66 meer te halen is dan alleen de bestuurlijke vernieuwing, wordt door Staal verworpen. "Dat is volstrekte onzin. Dat hadden ze moeten bedenken in de formatie, toen ze zo nodig een minister voor Bestuurlijke Vernieuwing wilden, in plaats van Onderwijs."¹³⁰ Maar er is in de partij ook steun voor de lijn van Dittrich. De voorzitters van de vier grootste D66-afdelingen (de G4: Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht) constateren dat na het aftreden van De Graaf het risico bestaat van "het beeld van een *single issue* partij die alleen staat voor bestuurlijke vernieuwing en dat toegespitst op enkele staatsrechtelijke kroonjuwelen". D66 heeft volgens de G4 een "strategisch sterke positie" want VVD en CDA zullen geen verkiezingen willen en ook niet met de LPF in zee. De vier afdelingen roepen Dittrich op om hard te onderhandelen en "keiharde concessies" af te dwingen, niet alleen ten aanzien van bestuurlijke vernieuwing.¹³¹ Volgens partijvoorzitter Pechtold liggen er "behoorlijke hobbels" om D66 in de coalitie te houden. In het actualiteitenprogramma Nova maakt Pechtold duidelijk dat bestuurlijke vernieuwing wat hem betreft nog steeds het belangrijkste onderwerp is. Invoering van een nieuw kiesstelsel mag zeker nog niet worden opgegeven, vindt hij. Het partijbestuur eist van de fractie dat er ook op staatsrechtelijk gebied harde afspraken worden gemaakt.¹³²

Nog geen etmaal nadat De Graaf is afgetreden zit Dittrich met de fractieleiders van CDA en VVD aan tafel om te onderhandelen over de voor-

waarden waaronder D66 deel zal blijven uitmaken van het tweede kabinet-Balkenende. Aansluitend spreken ze gedrieën op het ministerie van Algemene Zaken met premier Balkenende, vicepremier Zalm en minister Brinkhorst. Nieuwe verkiezingen is voor geen van de drie partijen een aantrekkelijke gedachte. Bovendien voelen alle betrokkenen zich gecommiteerd aan de sociaaleconomische hervormingsagenda van het kabinet. Het is dus vanaf het begin duidelijk dat Verhagen, Van Aartsen en Dittrich eruit willen komen. De uitkomst ligt vast: het kabinet-Balkenende II moet doorgaan. De gesprekken gaan alleen over de vraag hoe D66 binnenboord kan worden gehouden. Aan welke voorwaarden moet dan worden voldaan? Met het vertrek van De Graaf is voor Dittrich de weg vrij om D66 in de door hem gewenste koers te bewegen. Zoals aangekondigd vraagt hij van de coalitiepartners compensatie voor het verlies van de punten op staatsrechtelijk terrein: meer investeringen in onderwijs en toezeggingen op het gebied van natuur en milieu. Iets meer dan twee dagen hebben de fractievoorzitters van CDA, VVD en D66 nodig om tot een akkoord te komen over de voorwaarden waaronder D66 zal blijven deelnemen aan het kabinet. Nadat de drie fractievoorzitters en de top van het kabinet (de premier en beide vicepremiers) op zaterdag 26 maart nog ruim elf uur hebben onderhandeld, bereiken de coalitiepartijen een akkoord over voortzetting van de coalitie. Vanwege Pasen (de zondag na afronding van het akkoord) wordt het aanvullende regeerakkoord het 'Paasakkoord' gedoopt. Kern van het akkoord: een 'brede agenda voor bestuurlijke vernieuwing', extra geld voor onderwijs en innovatie en hervorming van de publieke omroep.

In het akkoord schrijven de fracties van CDA, VVD en D66 "dat de democratische legitimatie van het bestuur fundamentele versterking behoeft." Het kabinet zal de democratische vernieuwing dan ook "met kracht voortzetten". Tegelijkertijd is het Paasakkoord juist op dit punt het minst duidelijk. Het akkoord spreekt van een 'brede agenda bestuurlijke vernieuwing', maar op die agenda staat alleen een onderzoek naar mogelijkheden om de relatie kiezer-gekozene te verbeteren: "Versterking van de relatie tussen kiezer en gekozenen alsmede versterking van de democratische legitimatie van het bestuur, vergen als eerste daarom grondig en gericht onderzoek." Met andere woorden: op het gebied van democratische vernieuwing zijn de afspraken aanmerkelijk minder 'hard' en verstrekkend dan in het Hoofdlijnenakkoord van twee jaar geleden. Het kabinet betreft weliswaar een breed scala aan onderwerpen (versterking van de positie van de minister-president, het kiesstelsel, de betrokkenheid van de burger bij de machtsvorming, het referendum, de Europese Unie, de positie van de Eerste Kamer en de positie van de Raad van State, het vraagstuk van constitutionele toetsing, de procedure van grondwetsherziening, de verantwoording van zelfstandige bestuursorganen, de toegang

tot informatie en bestuurlijke verhoudingen), maar deze kabinetsperiode hoeft niet meer te worden verwacht dan "een beargumenteerd verslag van dit onderzoek waar mogelijk vergezeld van concrete voorstellen." Ook dient de nieuwe minister nadrukkelijk rekening te houden met het draagvlak voor meer democratische vernieuwingen. Maar het akkoord bevat geen enkele concrete afspraak op dit terrein en biedt dan ook geen enkele garantie dat er door dit kabinet daadwerkelijk nog iets op dit punt gerealiseerd gaat worden. Het voorstel dat minister De Graaf eerder heeft ingediend om een nieuw kiesstelsel in te voeren, wordt door het kabinet ingetrokken. Om de relatie kiezer-gekozene toch iets te versterken, zal het kabinet een wetsvoorstel indienen met het doel een groter gewicht te geven aan voorkeurstemmen. Maar voor D66'ers die democratische vernieuwing hoog in het vaandel hebben, is het Paasakkoord ronduit teleurstellend.¹³³

Een opmerkelijk punt in het akkoord is het voornemen om een wetsvoorstel in te dienen om de rechtstreeks door de bevolking gekozen burgemeester in de grondwet op te nemen. De Eerste Kamer heeft net de wet afgekeurd waarmee de burgemeestersbenoeming juist uit de grondwet zou worden gehaald en waarmee het mogelijk zou worden de aanstelling van de burgemeester via gewone wet te regelen. Het is dan ook op z'n minst verrassend dat de coalitiepartijen de aanstelling van de burgemeester nu alsnog in de grondwet willen verankeren. Overigens is het hoogst twijfelachtig of dit voorstel ooit de eindstreep zal halen, want ook als een voorstel hiertoe deze kabinetsperiode in eerste lezing door beide Kamers der Staten-Generaal wordt aangenomen, zal in tweede lezing alsnog twee derde meerderheid moeten worden gehaald. Omdat de grondwetswijziging deze kabinetsperiode niet meer zal plaats vinden, hebben de coalitiepartijen besloten om gemeenten financieel te steunen indien zij lokale burgemeestersreferenda houden. Hiermee wordt de burger op korte termijn toch wat meer invloed gegeven bij de benoeming van de burgemeester. Maar zoals *NRC Handelsblad* constateert: de afspraken over democratisering "spelen zich af in het hiernamaals van het kabinet-Balkenende II en zijn daarmee voor deze coalitie onschadelijk".¹³⁴

Ook op andere punten moet de winst voor D66 in het Paasakkoord met een vergrootglas worden gezocht. De democraten tonen zich terecht tevreden over de extra investeringen in onderwijs, kennis en innovatie (250 miljoen euro structureel en 500 miljoen euro incidenteel), hoewel de bedragen beperkt zijn. De voorstellen voor hervorming van het mediabestel zijn niet nieuw; staatssecretaris Van der Laan heeft deze voorstellen al geruime tijd in voorbereiding. Wel hebben de andere coalitiepartners zich nu aan de plannen van de D66-staatssecretaris gecommitteerd. En het akkoord zal de onvrede die bij een aantal andere D66'ers leeft over andere punten van het kabinetsbeleid niet wegnemen. Veel democraten missen

de aandacht voor natuur en milieu, willen maatregelen tegen de schrijnende omstandigheden in de ouderenzorg en pleiten voor een humaner asielbeleid. Die onvrede zal door dit akkoord niet verdwijnen.

In de hal van het Ministerie van Algemene Zaken staan Verhagen, Zalm en Dittrich zaterdagavond de pers te woord. Dittrich staat in het midden en krijgt bemoedigende schouderklopjes van zijn breed glimlachende collega's. De fractievoorzitter van D66 is trots op het gesloten akkoord "met prachtige afspraken over bestuurlijke vernieuwing, onderwijs en mediabeleid". De coalitiepartners verklaren zich solidair met de kleinste regeringspartij. "We laten ons niet dwarsbomen door de PvdA", verklaart Verhagen. Het gedrag van de sociaaldemocraten heeft volgens Van Aartsen "juist een nieuwe impuls aan deze coalitie gegeven." De drie politici voeren een goed afgesproken, maar slecht uitgevoerd toneelstukje op. Voor iedereen is duidelijk dat D66 door de twee grote coalitiepartners is ingepakt. Een "dodelijk" beeld, zal vicefractievoorzitter Van der Laan later zeggen.¹³⁵ Zoals verwacht laten de oppositiepartijen geen spaan heel van het Paasakkoord en het optreden van D66. "Volgens GroenLinks-leider Halsema heeft D66 haar "kroonjuwelen verpand aan het CDA en de VVD in ruil voor fors meer geld voor onderwijs". "Met geloofwaardigheid heeft dit allemaal weinig tot niets te maken", aldus SP-leider Marijnissen en volgens PvdA-leider Bos volgt D66 "een zelfmoordstrategie."¹³⁶ Ook *NRC Handelsblad* velt een hard oordeel en spreekt van "bloedgeld als prijs voor het verlies van de vicepremier."¹³⁷

WIE VOLGT DE GRAAF OP?

Nu Thom de Graaf is afgetreden, moeten de democraten op zoek naar een nieuwe minister. Net als twee jaar eerder vindt Boris Dittrich dat hij daarvoor de aangewezen persoon is. En hij krijgt daarvoor steun binnen zijn fractie. Dittrich is het gezicht van de partij, hij heeft persoonlijk het Paasakkoord gesmeed, kortom: Dittrich moet maar de nieuwe minister worden.¹³⁸ Maar elders in de partij is de aversie tegen Dittrich inmiddels behoorlijk opgelopen. De manier waarop de fractievoorzitter met De Graaf is omgesprongen, heeft een aantal invloedrijke oudgedienden zwaar tegen de borst gestuit. De Graaf heeft altijd kunnen rekenen op de steun van voormalig partijleider Van Mierlo en van partijprominenten als oudminister Roger van Boxtel, minister Laurens-Jan Brinkhorst en senator Eddy Schuyer. Binnen deze kring is gaandeweg de overtuiging ontstaan dat voorkomen moet worden dat Boris Dittrich bij de volgende verkiezingen de nieuwe lijsttrekker van D66 zal worden. Voor deze prominenten geldt partijvoorzitter Alexander Pechtold als de nieuwe man. Volgens ingewijden is al in januari 2005 het scenario besproken dat indien De Graaf zou aftreden, Pechtold hem zou moeten opvolgen. Ook De Graaf

zelf ziet in Pechtold zijn gedroomde opvolger. De Graaf: "Het was evident dat als ik opgevolgd zou moeten worden, dat dat het moment voor Alexander was. Dat was het moment om je nieuwe leider te positioneren. En ja, wat was het alternatief geweest? Het was evident dat Boris niet de volgende lijsttrekker kon zijn."¹³⁹ Nu het zo ver is, zet De Graaf zich in om draagvlak voor de voordracht van Pechtold te krijgen. Collegaminister Brinkhorst steunt hem daarin.¹⁴⁰

In de media circuleren ondertussen geruchten dat Dittrich zelf minister wil worden. Dittrich: "Daardoor ontstond het beeld dat ik Thom had laten vallen ter meerdere eer en glorie van mezelf."¹⁴¹ Net als tijdens de kabinetsformatie laat Dittrich zijn ambitie varen en gaat hij op zoek naar andere kandidaten. Als eerste belt de fractievoorzitter met Alexander Rinnooy Kan. Als alternatief overweegt hij om voormalig D66-staatssecretaris van Justitie Michiel Scheltema als nieuwe minister te vragen.¹⁴² Omdat ook minister Brinkhorst erop aandringt om Pechtold te benaderen, kiest Dittrich eieren voor zijn geld. Maar hij vreest de reactie van zijn partijgenoten in de fractie. Want de Tweede Kamerfractie van D66 ziet Pechtold als nieuwe minister helemaal niet zitten. Dittrich: "Pechtold lag heel erg slecht bij de fractie. Ook ik mocht hem niet, maar ik vond hem wel geschikt."¹⁴³ Bert Bakker: "Hans (Van Mierlo – MvdL) en nog een paar mensen vonden dat Boris niet de volgende lijsttrekker mocht worden. Ze wilden van Boris af. Alexander moet het kabinet in en dan zou hij straks de nieuwe man zijn. Boris wilde eigenlijk zelf het kabinet in, maar het móest Alexander zijn."¹⁴⁴ Vanwege de weerstand bij zijn fractiegenoten, besluit Dittrich hen nog niet in te lichten. Op Goede Vrijdag, de dag voordat het Paasakkoord definitief rond zal komen, is er een overleg bij Brinkhorst thuis. Tijdens een pauze in het overleg neemt Dittrich Pechtold apart. De fractievoorzitter geeft aan dat hij zich mogelijk niet kandidaat zal stellen voor het lijsttrekkerschap bij de volgende verkiezingen. Hij verwacht dat Lousewies van der Laan dat wel zal doen. Maar, zo zegt hij tegen Pechtold, "ik vind dat de partij dadelijk meer te kiezen moet hebben voor het leiderschap. Als ik jou vraag om Thom op te volgen, is dat dus een vraag die verder gaat dan het ministerschap."¹⁴⁵ Pechtold zegt niet meteen ja of nee op de vraag van Dittrich. Laat de fractievoorzitter eerst de onderhandelingen met de coalitiepartners maar tot een goed einde brengen.¹⁴⁶ De rest van de Tweede Kamerfractie van D66 is er niet van op de hoogte dat hun voorzitter Pechtold heeft gevraagd om De Graaf op te volgen. De dag erna wordt er in het torentje van de minister-president nog volop onderhandeld over het Paasakkoord. Dittrich heeft regelmatig contact met Pechtold, die zich elders in Den Haag ophoudt. Aan het eind van de middag belt Dittrich met Pechtold en vraagt hem om naar het torentje te komen om het akkoord definitief af te ronden. Maar als Pechtold bij het Torentje komt, blijken de onderhande-

lingen al afgerond te zijn. Opnieuw vraagt Dittrich aan Pechtold of hij de nieuwe minister voor Bestuurlijke Vernieuwing wil worden. Ja, is het antwoord van de partijvoorzitter.¹⁴⁷ “Houd het voor je,” drukt Dittrich Pechtold op het hart, “want als het uitlekt, wordt je het niet. Er zijn zoveel tegenkrachten, je ligt niet goed bij de fractie. Dus zeg het tegen niemand.”¹⁴⁸

Die avond opent het RTL Nieuws met het bericht dat D66-partijvoorzitter Pechtold kandidaat is om de afgetreden minister De Graaf op te volgen. “Bronnen” hebben tegenover RTL Nieuws bevestigd dat Pechtold in het torentje aanwezig is. Als de andere fractieleden vernemen dat Pechtold de kandidaat-minister is, komt een stroom woedende telefoontjes en smsjes op gang. Dittrich: “De hel brak los! Vreselijk! Het is toch niet waar dat je Alexander hebt gevraagd? Hoe kan je dat doen? Je haalt de vijand binnen!”¹⁴⁹ Tijdens een extra fractieoverleg vindt Dittrich de hele fractie tegenover zich.¹⁵⁰ Er volgt een heftige discussie, waarbij Dittrich dreigt met opstappen als de fractie zijn voordracht niet accepteert.¹⁵¹ Om de gemoederen te bedaren stelt Dittrich voor een bijeenkomst te organiseren waar Pechtold en de fractie met elkaar in gesprek gaan. De fractieleden kunnen dan hun bezwaren aan Pechtold voorleggen en wellicht dat daarmee de weerstand kan worden weggenomen. De fractie gaat akkoord. De geheim gehouden bijeenkomst vindt plaats op maandag 28 maart, tweede paasdag, op het ministerie van Economische Zaken.¹⁵² Een ‘mes-op-tafel-gesprek’, zoals Lousewies van der Laan het later zal noemen.¹⁵³ Partijvoorzitter en kandidaat-minister Pechtold zit tegenover de voltallige fractie. Voor de fractieleden is de bijeenkomst een gelegenheid om stoom af te blazen en Pechtold gebruikt de gelegenheid om de weerstand bij de fractie weg te nemen. Die weerstand komt niet voort uit het feit dat Pechtold geen goede kandidaat-minister zou zijn. Pechtold: “Het was persoonlijk. Ik was van de Leidse school, rechtstreeks uit de lijn-Van Mierlo en De Graaf. Ik zou de democratiseringsagenda van Thom voortzetten. Ik was partijvoorzitter geworden door De Graaf en volgens sommigen zou ik minister worden door De Graaf.”¹⁵⁴ Met andere woorden: Pechtold wordt gezien als een bedreiging voor de koers die de fractie al sinds de verkiezingen in januari 2003 wil inslaan: minder nadruk op democratisering (de lijn-Van Mierlo) en meer nadruk op het sociaal-liberale profiel. Het is een uiterst curieuze bijeenkomst, die het midden houdt tussen een sollicitatiegesprek en een *mediation*-sessie. Dittrich: “Pechtold stelde zich heel open op en gaf toe, maar legde ook uit en ik zag dat dat goed uitpakte.”¹⁵⁵ Bakker: “Dat ging heel goed, Alexander deelt dat heel slim, heel behendig. Toen hebben we ons verzet opgegeven.”¹⁵⁶ Aan het eind van de geheime bijeenkomst heeft Pechtold als kandidaat-minister de steun van de fractie. Daarmee is de opvolging van De Graaf bezegeld: partijvoorzitter Alexander Pechtold wordt de nieuwe minister voor Be-

stuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties. Minister Brinkhorst van Economische Zaken neemt het vicepremierschap over.

Nu de nieuwe minister bekend is, doemt meteen een nieuw probleem op. De bedoeling is om tijdens extra partijcongres op 2 april het Paasakkoord en de kandidaat-minister te presenteren en om instemming van het congres te vragen. Maar daar gaat premier Balkenende niet mee akkoord. Bij het CDA en de VVD zijn ze er nog niet gerust op dat het D66-congres met het gesloten akkoord zal instemmen. Om te zorgen dat de druk op het congres maximaal is, drukt de premier door dat Pechtold al vóór het congres wordt beëdigd.¹⁵⁷ Het is een raadsel waarom de D66-top hiermee akkoord gaat. Het is moeilijk voorstelbaar dat de coalitiepartners de zaak op dit punt zouden hebben laten springen. En voor het probleem dat de koningin alleen die week nog tijd heeft, zoals door betrokkenen wordt beweerd, kan vast een oplossing worden gezocht.¹⁵⁸ De democraten kunnen er gewoon aan vasthouden dat eerst het congres zich over het gesloten akkoord dient uit te spreken. Maar dat doen ze niet. Op donderdag 30 maart heeft de 39-jarige Pechtold een kennismakingsgesprek met premier Balkenende, waarna hij door de koningin wordt beëdigd.¹⁵⁹ Vicevoorzitter Jan Hoekema neemt als waarnemend voorzitter de taken van Pechtold over.

Nadat Pechtold door de koningin is beëdigd, gaat hij niet naar zijn nieuwe werkplek op het ministerie van Binnenlandse Zaken, maar naar Amsterdam. Pechtold gaat op bezoek bij 'lid nummer één': Hans van Mierlo. Pechtold weet dat de steun van de voormalige partijleider tijdens het komende partijcongres van cruciaal belang zal zijn om de achterban achter het Paasakkoord te krijgen. Pechtold: "Ik had er grote behoefte aan eerst met Hans te praten. Ik heb mezelf min of meer uitgenodigd."¹⁶⁰ Maar het is ook een publiciteitsstunt van de kersverse minister, zo realiseert ook Van Mierlo zich: "Er stonden vijftig journalisten op de stoep. Daar had-ie ook voor gezorgd. Er is tijdig gelekt dat hij op weg was naar mij. Ik zag het steeds drukker worden op straat, hier voor de deur."¹⁶¹ Maar Van Mierlo laat zich niet overtuigen. Hij zal zijn uiteindelijke stem laten afhangen van de verdediging van het Paasakkoord door de partijtop op het congres.¹⁶²

GEMENGDE GELUIDEN OVER HET PAASAKKOORD

In de week voorafgaand aan het extra partijcongres organiseert het landelijk bestuur van D66 diverse partijbijeenkomsten in het land. Tijdens deze bijeenkomsten kunnen de leden van de partij hun mening over het Paasakkoord geven en vragen stellen aan leden van de Tweede Kamerfractie en het partijbestuur. Voor de partijtop bieden de bijeenkomsten een goede gelegenheid om de stemming in de partij te peilen en zich voor te berei-

den op eventuele kritische vragen op het congres. Er worden vijf bijeenkomsten georganiseerd: in Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, Groningen en Enschede. De stemming blijkt te variëren van "gematigd positief" (Amsterdam) tot "uiterst kritisch en negatief" (Groningen).¹⁶³ Veel leden vinden het Paasakkoord eigenlijk te mager. Tegelijkertijd realiseren de meeste mensen zich dat afwijzing van het akkoord betekent dat er nieuwe verkiezingen zullen komen en dat wordt ook niet echt als een aantrekkelijk alternatief gezien. De voornaamste kritiek van de leden betreft de voortijdige benoeming van Alexander Pechtold als nieuwe minister.¹⁶⁴

Aan de vooravond van het extra partijcongres staat er een groot artikel van voormalig partijleider Van Mierlo op de opiniepagina van *de Volkskrant*. Van Mierlo geeft daarin aan gemengde gevoelens bij het Paasakkoord te hebben. Aan het extra geld voor onderwijs, kennis en innovatie besteedt Van Mierlo weinig woorden: "Deze hebben weinig te maken met de oorzaken van het gerezen probleem." Des te meer aandacht krijgen de afspraken over bestuurlijke vernieuwing. Van Mierlo probeert daarin positieve elementen te zien. Maar dat kost de oud-politicus, die decennia lang voor democratisering heeft gestreden, duidelijk moeite. "Een positief en belangrijk punt is dat vanuit tot nu toe conservatieve fracties voor het eerst wordt erkend dat het noodzakelijk is de legitimatie van de machtsvorming te versterken. Dit verschaft een basis om te gaan werken aan een bredere opzet van de staatkundige vernieuwing" zo schrijft Van Mierlo. Maar de in het akkoord opgenomen plannen kunnen de voormalig partijleider niet overtuigen. "Het is jammer dat het niet is gelukt de bewoordingen van het akkoord concreter en overtuigender te maken. Het verlenen van een groter gewicht aan voorkeurstemmen is wel een middel om de relatie tussen kiezer en gekozenen persoonlijker te maken, maar draagt niet bij aan een grotere directe betrokkenheid van de burger bij de machtsvorming. Voor de andere regeringspartijen is dat een minimale concessie, voor D66 is het eigenlijk onvoldoende."¹⁶⁵

Ronduit negatief is Van Mierlo over het voorstel voor de gekozen burgemeester dat in het akkoord is opgenomen, dat hij kwalificeert als "dubieus".¹⁶⁶ Verwijzend naar het optreden van de PvdA tijdens 'de avond van Van Thijn' schrijft Van Mierlo: "Het verwerpelijke van de opstelling van de senaatsfractie van PvdA was niet dat zij (gedeeltelijk) een ander standpunt had, maar dat zij de grondwetswijziging gebruikte om dat standpunt door te drukken. De principiële opvatting dat de procedure niet thuis hoort in de grondwet (de motivering van het wetsontwerp) werd door PvdA-fractie verlaten toen die opvatting niet uitkwam. D66 heeft dat principe juist met verve verdedigd. Nu – na het verlies in de Eerste Kamer – doen wij precies hetzelfde als de PvdA en verlaten we dat principe om ónze opvatting door te drukken."¹⁶⁷ Van Mierlo waarschuwt ervoor dat het akkoord niet zal bijdragen aan het in datzelfde akkoord

bepaalde 'brede draagvlak'. "Het is niet erg consistent om, zoals in het paasakkoord is vastgelegd, de legitimatie van de machtsvorming in een politiek breed opgezette benadering te onderzoeken en toch op het punt van de burgemeester vooraf al te polariseren. Dat schept een vijandig klimaat", zo stelt Van Mierlo. Van Mierlo zegt in het opiniestuk niet of hij voor of tegen het akkoord zal stemmen. "Ik houd alle opties open over mijn stemgedrag en zal scherp luisteren naar de 'klank' van de partij. Ik heb de neiging om het akkoord niet te verwerpen. Maar als de grondwets-aanpak van de gekozen burgemeester blijft, zoals nu voorgesteld, dan zal ik – afhankelijk van de verdediging door de politieke leiding – overwegen om tenminste niet voor het akkoord te stemmen."¹⁶⁸ De stem van Van Mierlo kan op het komende congres een belangrijke rol spelen. Het bestuur van D66 zal dus nog wel wat moeite moeten doen om de voormalige partijleider te overtuigen.

Op 31 maart bespreekt het landelijk bestuur van D66 het aanstaande congres. Nu Pechtold is teruggetreden als partijvoorzitter, zit waarnemend voorzitter Jan Hoekema de vergadering voor. Pechtold is niet aanwezig, namens de Tweede Kamerfractie schuift Lousewies van der Laan aan. Er zijn 27 moties binnengekomen en door de besluitvormingscommissie geaccepteerd. Sommige moties roepen op het Paasakkoord te steunen of juist af te wijzen, anderen vragen de partijtop terug te gaan naar de onderhandelingsstafel of stellen nieuwe voorwaarden voor de kabinetsdeelname. Behalve over de vraag hoe het Paasakkoord door het congres geloodst kan worden, buigt het bestuur van D66 zich nog over een ander probleem. Sinds bekend is geworden dat het Paasakkoord ter goedkeuring aan de leden van D66 zal worden voorgelegd, stijgt het aantal aanmeldingen van nieuwe leden namelijk opvallend snel. Nu zijn de medewerkers van het partijbureau in Den Haag blij met iedereen die lid wil worden, maar eind maart is de aanwas van nieuwe leden aanmerkelijk sterker dan in de maanden daarvoor. Het landelijk bestuur spreekt zelfs van een "buitenproportionele" toename tussen de woensdagavond en donderdagavond voor het congres.¹⁶⁹ Al snel wordt een verband gelegd met de oproep van de website GeenStijl. Deze populaire site ziet het centrumrechtse kabinet maar al te graag vertrekken en heeft de lezers van de website opgeroepen om massaal lid van D66 te worden en naar het congres te gaan. Ook enkele publieke omroepen spreken zich openlijk uit tegen het Paasakkoord, omdat het kabinet plannen heeft om het omroepbestel vergaand te hervormen. De NCRV roept de leden van D66 voorafgaand aan het congres in een grote advertentie op om tegen het akkoord te stemmen. Volgens het huishoudelijk reglement kan het landelijk bestuur besluiten om een onderzoek uit te voeren alvorens iemand als lid toe te laten. Het bestuur besluit om van deze mogelijkheid gebruik te maken en alle aanmeldingen vanaf woensdagnacht 24.00 uur aan te houden en te onderzoeken, voordat

zij worden toegelaten als lid en stemrecht krijgen. Zo wil het bestuur voorkomen dat mensen met verkeerde bedoelingen lid worden en naar het congres komen om de uitslag te beïnvloeden.¹⁷⁰

UNIEK PARTIJCONGRES

Op zaterdag 2 april komen bijna 2.700 leden van D66 bijeen in de Prins Willem-Alexanderzaal van het Nederlands Congrescentrum in Den Haag. Nooit eerder in de geschiedenis van D66 kwamen zoveel democraten naar een partijcongres. De toch niet kleine zaal kan de toegestroomde leden niet herbergen en een deel van de congresgangers moet noodgedwongen in een andere zaal via een directe verbinding het debat volgen en meestemmen. Voor de tweede keer in twee jaar ligt het lot van het kabinet-Balkenende II in de handen van de leden van D66. Het congres is het eerste congres van een politieke partij in de Nederlandse geschiedenis dat rechtstreeks op televisie wordt uitgezonden.

Ook Thom de Graaf komt naar het congres. Het moment dat de afgetreden vicepremier de plenaire zaal inloopt blijft bij de aanwezige leden niet onopgemerkt. De discussie die op dat moment aan de gang is, wordt spontaan onderbroken en De Graaf krijgt een staande ovatie van het congres. Ook tijdens de toespraak van waarnemend partijvoorzitter Hoekema, die De Graaf uitvoerig bedankt, volgt een staande ovatie voor de afgetreden voormalige partijleider. In mei zal De Graaf als vierde democraat in de geschiedenis worden benoemd tot erelid van D66.

De partijtop van D66 moet alles uit de kast halen om het congres in goede banen te leiden en het Paasakkoord door het congres te loodsen. Behalve de inhoud van het akkoord spelen op het congres ook andere factoren een rol bij de afweging of D66 deel moet blijven uitmaken van dit kabinet. Zoals de vraag waar D66 meer belang bij heeft: meedoen aan dit kabinet en proberen om zoveel mogelijk eigen punten te realiseren, of uit het kabinet treden en vervolgens buitenspel staan – dezelfde vraag als bij de kabinetsformatie in 2003. Ook speelt mee dat D66 twee moeilijke jaren achter de rug heeft in een kabinet dat veel kritiek krijgt omdat ze vergaande hervormingsmaatregelen heeft genomen. Nu uit het kabinet treden betekent dat het aan anderen zal zijn om te oogsten wat tot nu toe is gezaaid. De vraag is of de democraten de PvdA die beloning zullen gunnen. Als het congres het akkoord verwerpt, dan valt niet alleen het kabinet, maar dan komt ook D66 zelf in grote problemen. In de eerste plaats zal de positie van Dittrich als fractievoorzitter van D66 onhoudbaar worden. Voor Dittrich is het letterlijk erop of eronder: keurt het congres het akkoord af, dan is het gedaan met zijn politieke carrière. Maar niet alleen de positie van Dittrich staat op het spel. Nog afgezien van het feit dat het ministerschap van Pechtold van zeer korte duur zal zijn, betekent

een 'nee' van het congres ook een breuk tussen de Tweede Kamerfractie van D66 (die het akkoord steunt) en de achterban. Ook het landelijk bestuur van D66 heeft dan een probleem. Met andere woorden: afwijzing van het akkoord door het congres zal D66 in een ernstige crisis storten – met vervroegde verkiezingen in het vooruitzicht. De partij brengt zichzelf dan misschien wel meer schade toe dan voorzetting van het binnen de partij omstreden kabinet. Alles bij elkaar opgeteld is de kans dus groot dat veel democraten een pragmatische afweging zullen maken en tot de conclusie zullen komen dat het verstandiger is om met het door Dittrich gesloten akkoord in te stemmen. Maar er is niemand die daar van tevoren vanuit durft te gaan.

Dittrich moet aan het begin van het congres spijt betuigen voor de snelle benoeming van Pechtold tot nieuwe minister, wat bij veel leden tot irritatie heeft geleid. Zij voelen zich hierdoor voor het blok gezet. Dittrich trekt op een nogal geforceerde manier het boetekleed aan: "Ik heb me er voor ingezet dat hij vóór het congres beëdigd zou worden. Ik wil dat Alexander zonder slot op zijn mond met jullie spreekt over Bestuurlijke Vernieuwing. Zou hij nog niet door de koningin zijn benoemd, dan zou hij niet vrijuit hebben kunnen praten. En ik vind dat jullie er recht op hebben dat Alexander zelf vertelt hoe hij de afspraken over Bestuurlijke Vernieuwing ziet en hoe hij daar uitvoering aan zal geven. Ik wil dat jullie het totale plaatje kunnen beoordelen: de inhoud en de man die het moet doen. Mijn beslissing was dus bedoeld als service aan het congres. Sommige van jullie voelen zich door deze gang van zaken voor het blok gezet. Met de hand op mijn hart, dat is natuurlijk nooit mijn bedoeling geweest."¹⁷¹ Er klinkt boegeroep vanuit de zaal. Er zijn maar weinig democraten die deze kromme redenering van hun fractievoorzitter geloven. Maar Dittrich kan de overvolle zaal moeilijk toevertrouwen dat de vroegtijdige benoeming van Pechtold door de minister-president is doorgedrukt.

Vervolgens licht Dittrich het Paasakkoord toe. Hij legt uit dat de afspraken over bestuurlijke vernieuwing misschien niet heel concreet lijken, maar juist staan voor een nieuwe aanpak. "D66 heeft nu twee keer zijn neus gestoten in de Eerste Kamer. In het zicht van de haven zijn er conservatieve senatoren als Wiegel of van Thijn die zich vanwege de tweede meerderheidsregel in de senaat kunnen laten gelden. Het betekent dat wanneer je alleen een afspraak maakt met je coalitiepartners je nooit de zekerheid hebt dat je voorstellen de Eerste Kamer zullen passeren. Elke keer als er bijna een resultaat geboekt wordt (correctief wetgevingsreferendum, gekozen burgemeester) dan word je op het laatst pootjeligelicht en vallen we weer terug. Die verstarring moet doorbroken worden. Daarom moet Alexander Pechtold als het ware boven de politieke partijen gaan staan. Hij moet leiding geven aan een breed democratisch beraad.

Met deze nieuwe aanpak kan er daadwerkelijk aan het moderniseren van onze democratie worden gewerkt.”¹⁷²

Dittrich gaat ook in op de afspraken over de gekozen burgemeester – het grote kritiekpunt van Hans van Mierlo. Dittrich zegt daarover: “Wat willen wij eigenlijk realiseren? Antwoord: een door de bevolking gekozen burgemeester. En niet een door de raad gekozen burgemeester. Daarom hebben we afgesproken dat in de grondwet wordt opgenomen dat de bevolking de burgemeester kiest.”¹⁷³ Het valt moeilijk in te zien hoe de toelichting van Dittrich Hans van Mierlo kan overtuigen. De tegenspraak die Van Mierlo al in het Paasakkoord signaleerde, namelijk die tussen het zoeken naar breed draagvlak voor democratische vernieuwingen en het polariseren ten aanzien van de gekozen burgemeester, wordt door Dittrich niet ontkracht – integendeel: hij bevestigt de tegenstrijdigheid zelfs: “Door de procedure die we in het Paasakkoord hebben opgeschreven wordt de PvdA onder druk gezet om van standpunt te veranderen”, aldus Dittrich. “Ik acht het niet goed denkbaar dat de PvdA de kiezer met een boodschap tegemoet treedt dat hem niet wordt toevertrouwd de burgemeester zelf te kiezen.”¹⁷⁴

Nadat Dittrich ook de andere punten in het Paasakkoord heeft toegelicht, sluit hij af met de in zijn ogen belangrijkste reden om de coalitie met CDA en VVD voort te zetten: “Juist door in de regering te zitten kunnen we steeds weer invloed uit oefenen op het beleid. Ik zou graag in 2007 aan de kiezers laten zien dat de keuzes die D66 durfde te maken de juiste zijn. Ik wil de mensen laten zien dat de weg van hervorming en verandering misschien niet de makkelijkste weg is geweest, maar wel de enige die tot duurzame resultaten leidt.”¹⁷⁵ Als we breken, gooien we veel weg, wil de fractievoorzitter maar zeggen. De in gang gezette hervorming van de WAO, de levensloopregeling, het nieuwe zorgstelsel, allemaal zaken waar D66 ook voorstander van is en door dit kabinet worden gerealiseerd. Het is de boodschap die Dittrich al langer uitvent: de kiezer rekt D66 altijd af op democratische vernieuwing, maar D66 heeft een veel bredere agenda en dat kunnen we in dit kabinet laten zien.

Na de toelichting van Dittrich volgen toespraken van minister Brinkhorst en staatssecretaris Medy van der Laan, die beide een pleidooi houden vóór voortzetting van de coalitie. Vicepremier Brinkhorst vindt het pakket nieuwe afspraken “meer dan voldoende om mee verder te kunnen.”¹⁷⁶ Zijn toespraak is goed afgestemd met het betoog van Dittrich. De twee D66’ers zeggen voor een deel zelfs letterlijk hetzelfde. Dat uitgerend CDA en VVD nu de noodzaak tot bestuurlijke vernieuwing erkennen. Dat D66 zich niet aan CDA en VVD uitlevert, maar een onafhankelijke partij is en blijft. Ook schetst Brinkhorst een optimistisch beeld over “de invloed van de burger op zijn bestuur, een vernieuwde levensvatbare publieke omroep en een duurzame kenniseconomie.” Dat laten we alle-

maal uit onze handen vallen, zo houdt Brinkhorst de zaal voor. Het gaat bovendien niet alleen om de vraag wat goed is voor D66, aldus Brinkhorst: "We moeten nu niet de vlag strijken en uit het kabinet stappen. Het landsbelang is in het geding: er moet ten slotte ook geregeerd worden. We gaan dit land toch niet uitleveren aan de populisten van links en aan de populisten van rechts?"¹⁷⁷ Vanuit de zaal klinkt een luid applaus. Verantwoordelijkheid nemen in het landsbelang is een argument waar de redelijke D66'ers wel gevoelig voor zijn.

Vervolgens is het tijd voor discussie en vragen vanuit de zaal. Daarna volgen nog toespraken van de kersverse minister Pechtold en van fractievoorzitter in de Eerste Kamer Eddy Schuyer en is er gelegenheid voor een tweede rondje discussie en vragen uit de zaal. De discussie over het Paasakkoord neemt in totaal ruim vier uur in beslag. Zowel voorstanders als tegenstanders van voortzetting van de regeringsdeelname voeren het woord. Beiden krijgen bijval vanuit de zaal. Er is ook bij de voorstanders veel kritiek op het akkoord. De afspraken over bestuurlijke vernieuwing worden door veel D66'ers te mager gevonden. Ten aanzien van milieu zien de democraten weinig van hun wensen terug. En veel leden betreuren het dat er geen generaal pardon in het akkoord is opgenomen. Van diverse kanten wordt de mogelijkheid geopperd om de fractie terug te sturen naar de onderhandelingstafel. Maar dat zou gelijk staan aan afwijzen. Het applaus voor voorstanders van het Paasakkoord klinkt tijdens de discussie meestal net iets harder dan dat van de tegenstanders, maar veel scheelt het niet. Lange tijd is het zeer spannend.

Nadat congresvoorzitter Magda Bernds en de procedure heeft uitgelegd, worden eerst de moties behandeld die oproepen tot tegenstemmen. Indieners lichten hun moties toe, waarna het landelijk bestuur reageert en er reacties vanuit de zaal volgen. Hoewel de congresleiding heeft uitgelegd dat na het cluster 'nee-moties' het cluster 'ja-moties' wordt behandeld en aan het eind pas zal worden gestemd, wil de zaal na de behandeling van het eerste cluster al stemmen over de moties die oproepen tot tegenstemmen. Dat zijn de D66-leden ook zo gewend. Op dat moment besluit waarnemend voorzitter Jan Hoekema van de verwarring gebruik te maken en (in plaats van na behandeling van alle andere moties) op dat moment de motie van het landelijk bestuur in te dienen. Hoekema moet daarvoor eigenlijk toestemming vragen aan de congresvoorzitter, maar die stemt stilzwijgend toe en na even wachten wordt de motie van het landelijk bestuur op het grote scherm geprojecteerd. Er klinkt gejoel in de zaal. Veel leden vinden dat eerst de eerder ingediende moties in stemming moeten worden gebracht. Maar de motie van het partijbestuur wordt eerst in stemming gebracht, "om het gevoel in de partij zo goed mogelijk in één uitspraak te verwoorden", aldus het partijbestuur.¹⁷⁸ Het is

duidelijk dat de partijtopy geen enkel risico wil nemen. De tekst van de motie luidt als volgt:

“Het Landelijk Congres van D66, in vergadering bijeen op 2 april 2005 in Den Haag,

overwegende

- dat het schrappen uit de grondwet van de Kroonbenoeming van de burgemeester, op 22 maart jl. door een minderheid in de Eerste Kamer, bestaande uit enkele oppositiefracties, onmogelijk is gemaakt;
- dat Thom de Graaf om deze reden, en omdat hij constateerde dat er in de coalitie onvoldoende draagvlak bestond voor het ook voorliggende wetsvoorstel tot wijziging van het kiesstelsel, is afgetreden als Minister van bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties;
- dat de D66 onderhandelingsdelegatie in de regeringscoalitie heeft onderzocht of en zo ja op welke manier de balans van afspraken in het regeerakkoord kon worden hersteld zodanig, dat de politieke agenda van D66 voldoende aanwezig blijft in het Hoofdlijnenakkoord,

gezien

- het tussen de aan de regeringscoalitie deelnemende partijen bereikte zogenaamde ‘Paasakkoord’ van 26 maart jl., dat – onder meer – regelt:
- het wijzigen van de grondwet in die zin, dat het rechtstreeks kiezen door de bevolking van de burgemeester mogelijk wordt gemaakt;
- het versterken van de band tussen kiezer en gekozene bij de algemene verkiezingen van 2007, door een groter gewicht toe te kennen aan voorkeursstemmen;
- dat voor het eerst nu ook het CDA en de VVD expliciet erkennen dat de democratische legitimatie van het bestuur en de staatsinrichting van Nederland versterking nodig heeft op alle niveaus en dat de regering, in samenspraak met oppositiepartijen, zal komen tot een brede agenda voor bestuurlijke en staatkundige vernieuwing van Nederland;
- dat de onderwijsbegroting structureel wordt verhoogd met een kwart miljoen euro per jaar in deze kabinetsperiode;
- dat een extra, incidenteel bedrag van circa een half miljoen euro wordt bestemd voor onderwijs, kennis en innovatie, en
- dat het publieke mediabestel fundamenteel wordt veranderd om het toekomstbestendig te maken en de verzuilde verhoudingen binnen het bestel te doorbreken,

spreekt uit

- dat de in de onderhandelingen behaalde resultaten naar omstandigheden bevredigend zijn,
- dat in de resterende kabinetsperiode door D66 verder zal worden gewerkt aan de verwezenlijking van ook andere voor D66 belangrijke punten zoals natuur en milieu, arbeids- en sociale zekerheidskwesties, asiel, migratie en integratie, kinderopvang etc.
- dat de coalitieverhoudingen als zodanig, maar ook het Paasakkoord voldoende aanknopingspunten biedt voor dualistische verhoudingen tussen regering en Staten-Generaal,
- dat zich daarvoor gelegenheden zullen voordoen zoals de Voorjaarsnota en de begrotingen 2006 en 2007

besluit

de Tweede Kamerfractie te steunen in het voornemen de deelname aan het kabinet voort te zetten.”

Voorafgaand aan de stemming kunnen stemverklaringen worden afgegeven en daar maakt een aantal partijprominenten gebruik van. De teneur van adviezen: er is inderdaad kritiek mogelijk, maar we hebben eruit gehaald wat erin zat. Zo geeft voormalig minister Roger van Boxtel toe dat hij aanvankelijk van mening was dat zijn partij uit de coalitie had moeten stappen, maar dat hij de uitleg van de partijleiding om dat niet te doen respecteert. Nu er een akkoord ligt, roept Van Boxtel zijn partijgenoten op om vóór te stemmen. “Dittrich heeft er een mooi pakket uitgesleept voor onderwijs en de kenniseconomie. De afspraken over bestuurlijke vernieuwing zijn wat mager, maar we moeten het ermee doen. Het is te laat om ons terug te trekken.”¹⁷⁹ Ook oud-partijleider Jan Terlouw geeft een positief stemadvies: “Laten we het aanvaarden, en ons niet een crisis laten opdringen door de oppositie. Het is in het landsbelang en doodgewoon partijbelang. Als we dit laten knakken zijn we een partij zonder leider en dan is de partij kapot. Dan heeft Van Thijn pas echt een feestdag.”¹⁸⁰ Als één van de weinige prominenten blijft Boele Staal, commissaris van de koningin in Utrecht, negatief. “We laten ons nu afkopen, alleen omdat CDA en VVD geen verkiezingen willen. D66 wordt hier niet beter van en de geloofwaardigheid van de politiek ook niet.”¹⁸¹ Ook Thom de Graaf neemt het woord. Hij zegt “een beroerde week” achter de rug te hebben. En over het Paasakkoord is hij bepaald niet te spreken. Van de gekozen burgemeester komt niets terecht, de wijziging van het kiesstelsel brengt de burger niet dichterbij het bestuur en de kans is in ieder geval groot dat de afspraken nooit zullen worden gerealiseerd. Maar ook De Graaf vindt het onverantwoord om het akkoord te verwerpen. “Niet dat ik het een geweldig akkoord vind, want dat is het niet op het

gebied van bestuurlijke vernieuwing, maar omdat ik vind dat D66 nog een aantal klussen te doen heeft in dit kabinet.”¹⁸²

Tot vlak voor de stemming lijkt het nog beide kanten op te kunnen. Iedere individuele stem voor of tegen het akkoord kan het verschil maken. Als iedereen zijn zegje heeft gedaan brengt de congresvoorzitter de motie van het partijbestuur in stemming. Maar dan ontstaat er enig rumoer voorin de zaal. De ogen van alle aanwezigen gaan richting de eerste rij, waar Hans van Mierlo opstaat en zich in de richting van de dichtstbijzijnde microfoon begeeft. Ook de voormalige partijleider wil nog een stemverklaring afleggen. De spanning is te snijden als Van Mierlo het woord neemt. Wat zal hij zeggen? Iedereen beseft dat de woorden van de voormalige partijleider doorslaggevend kunnen zijn voor de uitslag van de stemming. Gedurende een paar minuten is Van Mierlo de machtigste man van Nederland. “Ik begrijp de scepsis – en voel die zelf ook – ten aanzien van wéér een onderzoek”, zegt Van Mierlo over de afspraken over democratische vernieuwing in het akkoord. “Maar, congres, het is wel de eerste keer in al die veertig jaar, zo lang als wij het woord hiervoor vragen, dat de conservatieve fracties van CDA en VVD op voorhand toegeven en erkennen dat er op dit punt iets grondig mis is in ons land. We hoeven er dus niet smalend over te doen.” Van Mierlo haalt uit naar D66’ers die in de weken voor het congres hebben aangegeven dat democratische vernieuwing voor D66 niet langer een prioriteit zou moeten zijn. “Wie zegt dat het een prioriteit van een oudere generatie is, is reeds op jongere leeftijd krankzinnig geworden.” Van Mierlo laat weten dat hij zijn stem niet aan het Paasakkoord zal onthouden. Hij zal dus voorstemmen. “En overigens ben ik van mening”, zo sluit hij af, “dat het woord ‘kroonjuwelen’ in onze partij verboden zou moeten worden. Kroonjuwelen worden doorgaans gestolen. Daarom worden ze opgeborgen en alleen de vervalsingen worden gedragen.”¹⁸³ Een luid applaus volgt. Als Van Mierlo zegt dat het goed is, dan is het goed. Bij de stemming gaat driekwart van de groene stemkaarten de lucht in. Journalisten verdringen zich voorin de zaal om Dittrich en Pechtold heen. In de chaos vindt de congresvoorzitter geen mogelijkheid meer om de overige moties in stemming te brengen, zoals reglementair eigenlijk moet.¹⁸⁴ Die moties zullen op het volgende congres worden behandeld, improviseert Hoekema. Bij sommige congresleden (en waarschijnlijk ook bij menig televisiekijker) blijven er wel wat vraagtekens bestaan bij de procedure. De stemming over de bestuursmotie was reglementair, maar had wel wat beter uitgelegd mogen worden. Maar gezien de druk en de hectiek van het congres is het wel begrijpelijk dat daar verder geen probleem van wordt gemaakt.

De opluchting is groot. In de eerste plaats bij fractievoorzitter Dittrich. Hij krijgt steun voor het door hem gesloten akkoord en indirect ook voor de door hem bepleite ‘brede agenda’ wordt gesteund, met minder nadruk

op democratische vernieuwing. Dittrich: "Ik heb gezegd: democratie is niet voor bange mensen, maar ik geef toe dat ik buitengewoon opgelucht was toen het congres zijn instemming verleende aan het bereikte akkoord." Dittrich erkent dat het voor een positieve uitkomst van de stemming heel belangrijk was dat Van Mierlo verklaarde voor te stemmen. "Dat heeft heel veel impact gehad", verklaart hij na afloop.¹⁸⁵ Ook de kersverse minister Pechtold en de leden van het partijbestuur, die er alles aan hebben gedaan om de leden achter het Paasakkoord te krijgen, zijn opgelucht. En niet in de laatste plaats de D66-leden zelf. De partij bestaat nog, het kabinet kan door. Hoewel sommige media melden dat het D66-congres het Paasakkoord heeft "omarmd", is daar geen sprake van. De leden van D66 zijn met tegenzin akkoord gegaan met wat de partijtop uit de onderhandelingen heeft gesleept, in het besef dat de problemen voor de partij anders waarschijnlijk nog groter zouden worden. Ze hebben voorgestemd voor omdat het alternatief wel eens fataal zou kunnen zijn.

2004, archief D66; www.d66.nl, 1 februari 2005; NRC Handelsblad, 22 november 2004

¹⁶² Vergadering landelijk bestuur 8 december 2004, archief D66

¹⁶³ Vergadering landelijk bestuur 16 februari 2005, archief D66

¹⁶⁴ Voorstel Frans van Drimmelen 14 maart 2004, archief D66; interview Frans van Drimmelen, 26 april 2011

¹⁶⁵ Vergadering landelijk bestuur 17 maart 2004, archief D66

¹⁶⁶ Vergadering landelijk bestuur 7 april 2004, archief D66

¹⁶⁷ 'Jaarverslag 2005 Landelijk bestuur D66', ongedateerd, archief D66

¹⁶⁸ Vergadering landelijk bestuur 13 oktober 2004, vertrouwelijk deel archief D66; vergadering landelijk bestuur 8 december 2004, archief D66

¹⁶⁹ Interview Alexander Pechtold, 8 september 2011

¹⁷⁰ de Volkskrant, 18 december 2004

¹⁷¹ Vergadering landelijk bestuur 22 december 2004, archief D66

¹⁷² Brief Alexander Pechtold, ongedateerd, archief D66

¹⁷³ Persbericht D66 Veenendaal, 23 januari 2005, archief D66

¹⁷⁴ 'Oproep aan het landelijk bestuur', verslag overleg regio- en platformbestuurders 2 februari 2005, archief D66

¹⁷⁵ Vergadering landelijk bestuur 16 maart 2005, archief D66

¹⁷⁶ Vergadering landelijk bestuur 2 februari 2005, archief D66

¹⁷⁷ Democraat, jaargang 36, nummer 1

¹⁷⁸ Vergadering landelijk bestuur 8 december 2004, vertrouwelijk deel, archief D66

¹⁷⁹ de Volkskrant, 20 december 2004

¹⁸⁰ Interview Alexander Pechtold, 8 september 2011

¹⁸¹ Vergadering landelijk Bestuur 19 januari 2005, vertrouwelijk deel archief D66

¹⁸² LB/fractieweekend 21 en 22 januari 2005, vertrouwelijk deel archief D66

¹⁸³ Idem

¹⁸⁴ Idem

¹⁸⁵ Idem

¹⁸⁶ Idem

Noten hoofdstuk 3

¹ Thom de Graaf tijdens zijn persconferentie op 23 maart 2005

² Van der Land, p.371

³ NRC Handelsblad, 29 november 2003

⁴ Trouw, 18 februari 2004

⁵ NRC Handelsblad, 26 september 2003

⁶ Trouw, 18 november 2003

⁷ NRC Handelsblad, 27 september 2003

⁸ Trouw, 1 december 2003

⁹ Trouw, 4 februari 2004

¹⁰ Trouw, 17 juni 2004

¹¹ Trouw, 29 juni 2004

¹² Trouw, 30 juni 2004

¹³ 'Meedoen, meer werk, minder regels. Hoofdlijnenakkoord voor het kabinet CDA, VVD, D66', 16 mei 2003

¹⁴ de Volkskrant, 17 februari 2004

¹⁵ 'Toekomst in eigen hand. Verkiezingsprogramma Democraten 66 - 2002-2006'

¹⁶ Trouw, 1 december 2003

¹⁷ NRC Handelsblad, 29 november 2003

¹⁸ Trouw, 3 februari 2004

¹⁹ Trouw, 19 februari 2004

²⁰ Trouw, 21 april 2004

²¹ Trouw, 21 april 2004

²² NRC Handelsblad, 23 april 2004

²³ NRC Handelsblad, 21 april 2004

²⁴ Idem

²⁵ NRC Handelsblad, 9 april 2005

²⁶ Trouw, 27 mei 2004

²⁷ NRC Handelsblad, 27 mei 2004

²⁸ Trouw, 28 mei 2004

²⁹ Trouw, 27 mei 2004

- ³⁰ NRC Handelsblad, 27 mei 2004
- ³¹ Trouw, 27 mei 2004
- ³² Trouw, 21 augustus 2004
- ³³ Trouw, 29 januari 2005
- ³⁴ Interview Boris Dittrich, 22 april 2011
- ³⁵ Interview Alexander Pechtold, 8 september 2011
- ³⁶ Interview Thom de Graaf, 23 mei 2011
- ³⁷ Interview Alexander Pechtold, 8 september 2011
- ³⁸ Trouw, 8 maart 2005
- ³⁹ Van Thijn, p. 222-225
- ⁴⁰ www.d66.nl, 7 maart 2005
- ⁴¹ Van Thijn, p. 226
- ⁴² Interview Boris Dittrich, 22 april 2011; interview Thom de Graaf, 23 mei 2011; NRC Handelsblad, 10 maart 2005; Trouw, 10 maart 2005; de Volkskrant, 26 maart 2005
- ⁴³ Interview Boris Dittrich, 21 april 2011; interview Bert Bakker, 23 april 2011; interview Thom de Graaf, 23 mei 2011; interview Alexander Pechtold, 8 september 2011; Trouw, 10 maart 2005; de Volkskrant 26 maart 2005
- ⁴⁴ Interview Thom de Graaf, 23 mei 2011
- ⁴⁵ Idem
- ⁴⁶ Idem; de Volkskrant, 26 maart 2005
- ⁴⁷ de Volkskrant, 26 maart 2005
- ⁴⁸ Idem; interview Thom de Graaf in Barend & Van Dorp, 5 april 2005; de Volkskrant, 6 april 2005; NRC Handelsblad, 9 april 2005
- ⁴⁹ Van Thijn, p.227
- ⁵⁰ de Volkskrant, 26 maart 2005
- ⁵¹ Van Thijn, p.229
- ⁵² Interview Thom de Graaf, 23 mei 2011; NRC Handelsblad, 9 april 2005; Van Thijn, p. 229; de Volkskrant, 26 maart 2005
- ⁵³ Handelingen Eerste Kamer, vergaderjaar 2004-2005, nr.21
- ⁵⁴ Van Thijn, p.228
- ⁵⁵ Handelingen Eerste Kamer, vergaderjaar 2004-2005, nr.21
- ⁵⁶ Idem
- ⁵⁷ Idem
- ⁵⁸ Van Thijn, p.238; Koole, p.351; zie ook de Volkskrant, 26 maart 2005
- ⁵⁹ Van Thijn, p.240; zie ook Koole, p.351
- ⁶⁰ Handelingen Eerste Kamer, vergaderjaar 2004-2005, nr.21
- ⁶¹ Zie ook: Trouw, 23 maart 2005; de Volkskrant, 26 maart 2005
- ⁶² Koole, p.351
- ⁶³ Handelingen Eerste Kamer, vergaderjaar 2004-2005, nr.21
- ⁶⁴ Interview Eddy Schuyer, 11 november 2011; de Volkskrant, 26 maart 2005
- ⁶⁵ Koole, p.352; Van Thijn, p.243
- ⁶⁶ Koole, p.352
- ⁶⁷ Handelingen Eerste Kamer, vergaderjaar 2004-2005, nr.21
- ⁶⁸ Trouw, 23 maart 2005; de Volkskrant, 24 maart 2005; Barend en Van Dorp, 5 april 2005; NOS Nieuws, 6 april 2005; de Volkskrant, 6 april 2005
- ⁶⁹ Trouw, 24 maart 2005
- ⁷⁰ de Volkskrant, 24 maart 2005
- ⁷¹ www.d66.nl, 22 maart 2005
- ⁷² de Volkskrant, 24 maart 2005
- ⁷³ Idem; Van Thijn, p.245; Koole, p.352
- ⁷⁴ Interview Laurens-Jan Brinkhorst, 15 november 2011
- ⁷⁵ de Volkskrant, 30 maart 2005
- ⁷⁶ Trouw, 23 maart 2005
- ⁷⁷ Koole, p.353
- ⁷⁸ Interview Thom de Graaf, 23 mei 2011
- ⁷⁹ NRC Handelsblad, 9 april 2005
- ⁸⁰ de Volkskrant, 24 maart 2005, NRC Handelsblad, 9 april 2005
- ⁸¹ Interview Alexander Pechtold, 8 september 2011
- ⁸² Trouw, 24 maart 2005; NRC Handelsblad, 9 april 2005; interview Thom de Graaf, 23 mei 2011

- ⁸³ Interview Thom de Graaf, 23 mei 2011
- ⁸⁴ Trouw, 30 maart 2005
- ⁸⁵ Trouw, 24 maart 2005
- ⁸⁶ Van Tijn, p.230
- ⁸⁷ Trouw, 23 maart 2005
- ⁸⁸ Interview Alexander Pechtold, 8 september 2011
- ⁸⁹ NRC Handelsblad, 24 maart 2005
- ⁹⁰ Interview Thom de Graaf, 23 mei 2011
- ⁹¹ Interview Laurens-Jan Brinkhorst, 15 november 2011
- ⁹² Interview Bert Bakker, 21 april 2011; interview Lousewies van der Laan, 30 mei 2011; interview Alexander Pechtold, 8 september 2011; Trouw, 24 maart 2005; NRC Handelsblad, 24 maart 2005
- ⁹³ Interview Thom de Graaf, 23 mei 2011
- ⁹⁴ NRC Handelsblad, 24 maart 2005
- ⁹⁵ Interview Boris Dittrich, 22 april 2011; zie ook: Trouw 24 maart 2005
- ⁹⁶ Interview Boris Dittrich, 22 april 2011
- ⁹⁷ Idem
- ⁹⁸ Interview Thom de Graaf, 23 mei 2011
- ⁹⁹ Idem
- ¹⁰⁰ Idem; interview Alexander Pechtold, 8 september 2011; NRC Handelsblad, 24 maart 2005
- ¹⁰¹ Interview Boris Dittrich, 22 april 2011; interview Alexander Pechtold, 8 september 2011
- ¹⁰² Interview Lousewies van der Laan, 30 mei 2011
- ¹⁰³ Interview Boris Dittrich, 22 april 2011
- ¹⁰⁴ Interview Lousewies van der Laan, 30 mei 2011
- ¹⁰⁵ de Volkskrant, 27 januari 2007
- ¹⁰⁶ Interview Laurens-Jan Brinkhorst, 15 november 2011
- ¹⁰⁷ Interview Alexander Pechtold, 8 september 2011
- ¹⁰⁸ de Volkskrant, 27 januari 2007
- ¹⁰⁹ Interview Eddy Schuyer, 11 november 2011
- ¹¹⁰ Handelingen Tweede Kamer, vergaderjaar 2004-2005, nr.63; NRC Handelsblad, 24 maart 2005
- ¹¹¹ Handelingen Tweede Kamer, vergaderjaar 2004-2005, nr.63; Noyum, 23 maart 2005
- ¹¹² Handelingen Tweede Kamer, vergaderjaar 2004-2005, nr.63; NRC Handelsblad, 24 maart 2005
- ¹¹³ Handelingen Tweede Kamer, vergaderjaar 2004-2005, nr.63; Trouw 24, maart 2005; NRC Handelsblad, 24 maart 2005
- ¹¹⁴ Handelingen Tweede Kamer, vergaderjaar 2004-2005, nr.63; de Volkskrant, 24 maart 2005
- ¹¹⁵ NRC Handelsblad, 24 maart 2005
- ¹¹⁶ de Volkskrant, 26 maart 2005
- ¹¹⁷ Handelingen Tweede Kamer, vergaderjaar 2004-2005, nr.63; NRC Handelsblad, 25 maart 2005
- ¹¹⁸ Trouw, 24 maart 2005; NRC Handelsblad, 24 maart 2005
- ¹¹⁹ Volkskrant, 4 april 2005
- ¹²⁰ Trouw, 24 maart 2005
- ¹²¹ Noyum, 23 maart 2005; de Volkskrant, 24 maart 2005
- ¹²² Trouw, 24 maart 2005
- ¹²³ Trouw, 24 maart 2005
- ¹²⁴ NRC Handelsblad, 9 april 2005
- ¹²⁵ Idem
- ¹²⁶ de Volkskrant, 24 maart 2005
- ¹²⁷ Trouw, 24 maart 2005; DNPP Jaarboek 2005
- ¹²⁸ de Volkskrant, 25 maart 2005
- ¹²⁹ Idem
- ¹³⁰ de Volkskrant, 25 maart 2005
- ¹³¹ Open brief voorzitters afdeling Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht, 25 maart 2005, archief D66
- ¹³² Nova, 24 maart 2005; NRC Handelsblad, 25 maart 2005; de Volkskrant, 25 maart 2005; Trouw, 26 maart 2005
- ¹³³ 'Afspraken 26 maart 2005', brief van de minister-president, minister van Algemene Zaken mr.dr. J.P.

- Balkenende aan de Tweede Kamer, 26 maart 2005, kenmerk 05M473585
- ¹³⁴ NRC Handelsblad, 4 april 2005
- ¹³⁵ Interview Lousewies van der Laan, 30 mei 2011
- ¹³⁶ de Volkskrant, 27 maart 2005; interview- en discussieprogramma Buitenhof, 27 maart 2005
- ¹³⁷ NRC Handelsblad, 24 maart 2005
- ¹³⁸ Interview Boris Dittrich, 22 april 2011; interview Bert Bakker, 21 april 2011; interview Thom de Graaf 23 mei 2011; interview Carla Pauw, 10 augustus 2011
- ¹³⁹ Interview Thom de Graaf, 23 mei 2011
- ¹⁴⁰ Interview Laurens-Jan Brinkhorst, 15 november 2011
- ¹⁴¹ Interview Boris Dittrich, 22 april 2011
- ¹⁴² Idem; telefonisch interview Alexander Rinnooy Kan, 30 september 2011; interview Alexander Pechtold, 8 september 2011
- ¹⁴³ Interview Boris Dittrich, 22 april 2011
- ¹⁴⁴ Interview Bert Bakker, 21 april 2011
- ¹⁴⁵ Interview Boris Dittrich, 22 april 2011; interview Alexander Pechtold, 8 september 2011; Vrij Nederland, 24 april 2009
- ¹⁴⁶ Interview Alexander Pechtold, 8 september 2011
- ¹⁴⁷ Idem
- ¹⁴⁸ Interview Boris Dittrich, 22 april 2011
- ¹⁴⁹ Idem; interview Alexander Pechtold, 8 september 2011
- ¹⁵⁰ Interview Bert Bakker, 21 april 2011; interview Boris Dittrich 22 april 2011
- ¹⁵¹ Interview Boris Dittrich, 22 april 2011
- ¹⁵² Interview Bert Bakker, 21 april 2011; interview Boris Dittrich 22 april 2011; interview Lousewies van der Laan, 30 mei 2011; interview Alexander Pechtold, 8 september 2011
- ¹⁵³ Interview Lousewies van der Laan, 30 mei 2011
- ¹⁵⁴ Interview Alexander Pechtold, 8 september 2011
- ¹⁵⁵ Interview Boris Dittrich, 22 april 2011
- ¹⁵⁶ Interview Bert Bakker, 21 april 2011
- ¹⁵⁷ Interview Boris Dittrich, 22 april 2011; interview Thom de Graaf, 23 mei 2011; interview Carla Pauw, 10 augustus 2011; interview Alexander Pechtold, 8 september 2011
- ¹⁵⁸ Interview Boris Dittrich, 22 april 2004; Vrij Nederland, 24 april 2009
- ¹⁵⁹ de Volkskrant, 30 maart 2005; NRC Handelsblad, 30 maart 2005
- ¹⁶⁰ ‘Dubbelinterview Hans van Mierlo en Alexander Pechtold’, in: Vrij Nederland, 24 april 2009
- ¹⁶¹ Idem
- ¹⁶² Trouw, 1 april 2005
- ¹⁶³ ‘Verslagen ledenbijeenkomsten in den lande’, 31 maart 2005, vertrouwelijk deel archief D66
- ¹⁶⁴ Idem
- ¹⁶⁵ de Volkskrant, 30 maart 2005
- ¹⁶⁶ Idem
- ¹⁶⁷ de Volkskrant, 30 maart 2005; in Trouw en NRC Handelsblad verschijnen op 30 maart 2005 interviews met Van Mierlo met dezelfde strekking
- ¹⁶⁸ de Volkskrant, 30 maart 2005; dagblad Trouw interpreteert de woorden van Van Mierlo ten onrechte als een oproep aan de leden van D66 om het Paasakkoord te verwerpen en vermeldt abusievelijk dat Van Mierlo heeft bedreigd zijn lidmaatschap van D66 op te zeggen als de leden met het akkoord instemmen.
- ¹⁶⁹ Vergadering landelijk bestuur, 31 mei 2005, archief D66
- ¹⁷⁰ Idem; www.d66.nl, 31 maart 2005
- ¹⁷¹ Congrestoespraak Boris Dittrich, 2 april 2005
- ¹⁷² Idem

¹⁷³ Idem

¹⁷⁴ Idem

¹⁷⁵ Idem

¹⁷⁶ Congrestoespraak Laurens-Jan Brinkhorst, 2 april 2005

¹⁷⁷ Idem

¹⁷⁸ www.d66.nl, 4 april 2005

¹⁷⁹ de Volkskrant, 29 maart 2005;

Novum, 2 april 2005

¹⁸⁰ Novum, 2 april 2005

¹⁸¹ de Volkskrant, 29 maart 2005

¹⁸² www.nu.nl, 2 april 2005

¹⁸³ Stemverklaring Hans van Mierlo, 2 april 2005

¹⁸⁴ 'Congres 80A op 2 april 2005 in

Den Haag (NCC)', 6 april 2005,

vertrouwelijk deel archief D66

¹⁸⁵ Novum, 2 april 2005; www.d66.nl,

4 april 2005

Noten hoofdstuk 4

¹ 'Op weg naar nieuwe solidariteit', p.6-7

² Algemeen Dagblad, 5 november 2005

³ de Volkskrant, 5 november 2005

⁴ Interview Frank Dales, 31 mei 2011

⁵ Congrestoespraak Frank Dales, 21 mei 2005

⁶ Idem

⁷ Congrestoespraak Boris Dittrich, 21 mei 2005

⁸ 'Op weg naar nieuwe solidariteit', p.1

⁹ 'Op weg naar nieuwe solidariteit', p.1, p.5

¹⁰ 'Op weg naar nieuwe solidariteit', p.6

¹¹ 'Op weg naar nieuwe solidariteit', p.6-7

¹² 'Op weg naar nieuwe solidariteit' ¹³ www.d66.nl, 22 juli 2005

¹⁴ Voor het schrijven van de tekst wordt de auteur van dit boek benaderd.

¹⁵ 'Besluitvorming Manifest', 12 augustus 2005, vertrouwelijk deel archief D66; vergadering landelijk

bestuur 17 augustus 2005, vertrouwelijk deel archief D66

¹⁶ 'Manifest en amendeerbaarheid in het congres', 5 juli 2005, archief D66

¹⁷ Idem

¹⁸ 'Besluitvorming Manifest', 12 augustus 2005, vertrouwelijk deel archief D66; vergadering landelijk bestuur 17 augustus 2005, vertrouwelijk deel archief D66

¹⁹ 'Besluitvorming en stappenplan vervolg manifest D66', 20 november 2005, vertrouwelijk deel archief D66; vergadering landelijk bestuur 30 september 2005, vertrouwelijk deel archief D66

²⁰ Idem

²¹ Idem

²² Interview Mark Sanders, 20 maart 2012

²³ Vergadering landelijk bestuur 14 september 2005, vertrouwelijk deel archief D66

²⁴ Vergadering landelijk bestuur 28 september 2005, vertrouwelijk deel archief D66

²⁵ www.d66.nl, 9 oktober 2005

²⁶ 'Besluitvorming en stappenplan vervolg manifest D66', 20 november 2005, vertrouwelijk deel archief D66; vergadering landelijk bestuur 30 september 2005, vertrouwelijk deel archief D66

²⁷ Idem

²⁸ Interview Frank van Mil, 15 september 2011

²⁹ Interview Joris Backer, 1 september 2011

³⁰ Vergadering landelijk bestuur, 8 maart 2006, vertrouwelijk deel archief D66; interview Mark Sanders, 20 maart 2012

³¹ 'Een aanzet om te komen tot smeerolie in de "linker buitenboordmotor"', mei 2005

³² Idem

³³ Idem

³⁴ 'Input Vernieuwing Na'66', 23 juli 2005, archief D66